



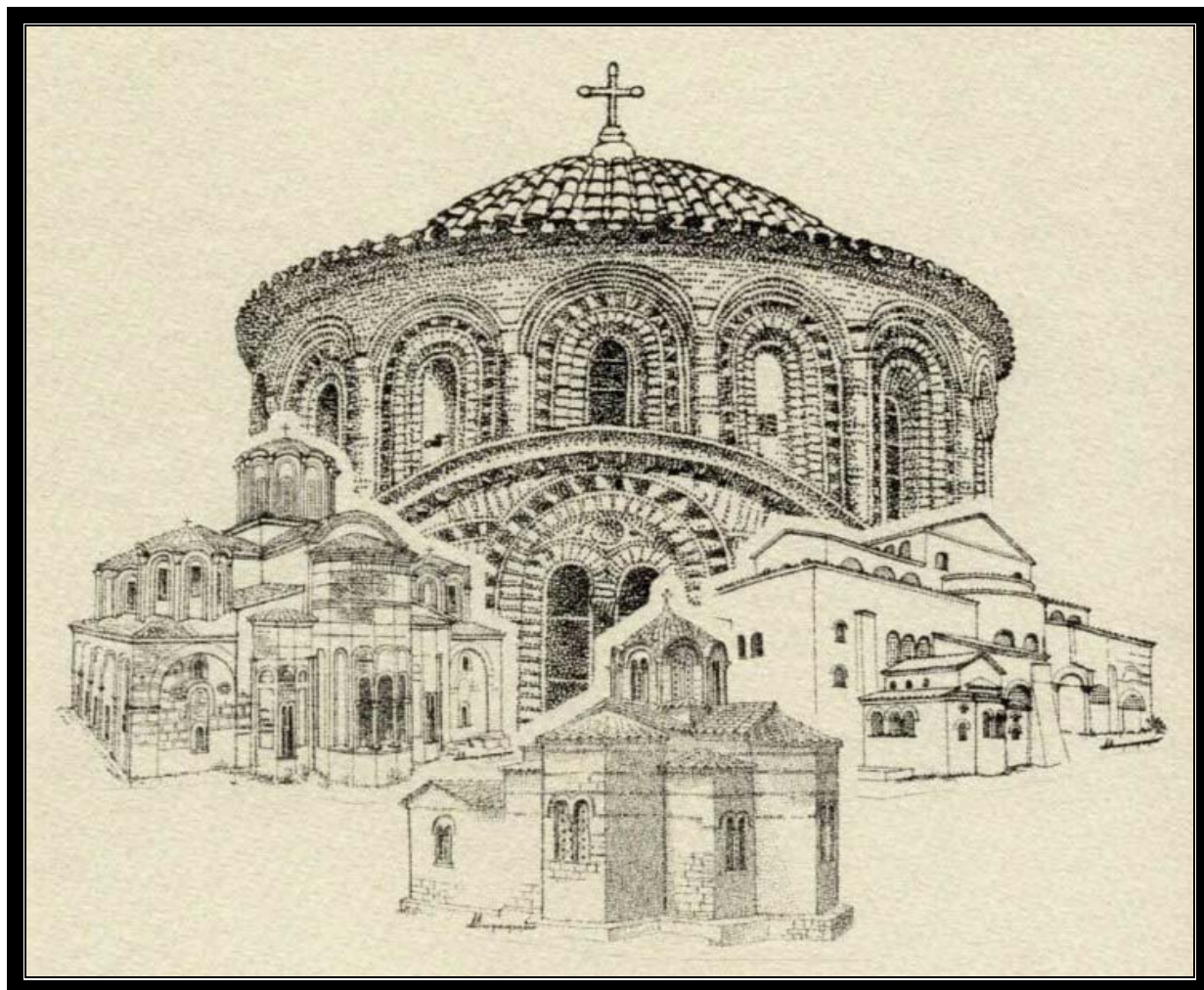
ΑΝΩΤΑΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΠΕΙΡΑΙΑ

ΣΧΟΛΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ Α ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ

ΤΕΙ ΠΙΡΑΕΥΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΣΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ. ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ:
Οι εκκλησίες της Πλάκας στην Αθήνα.**



Εισηγήτρια: ΑΡΜΕΛΑ, ΓΚΙΟΒΑΣΟ, Α.Μ. 37911

Επιβλέπουσα: ΣΤΑΜΑΤΙΝΑ, ΜΑΛΙΚΟΥΤΗ, ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ

©

ΑΘΗΝΑ, ΑΠΡΙΛΙΟΣ, 2014



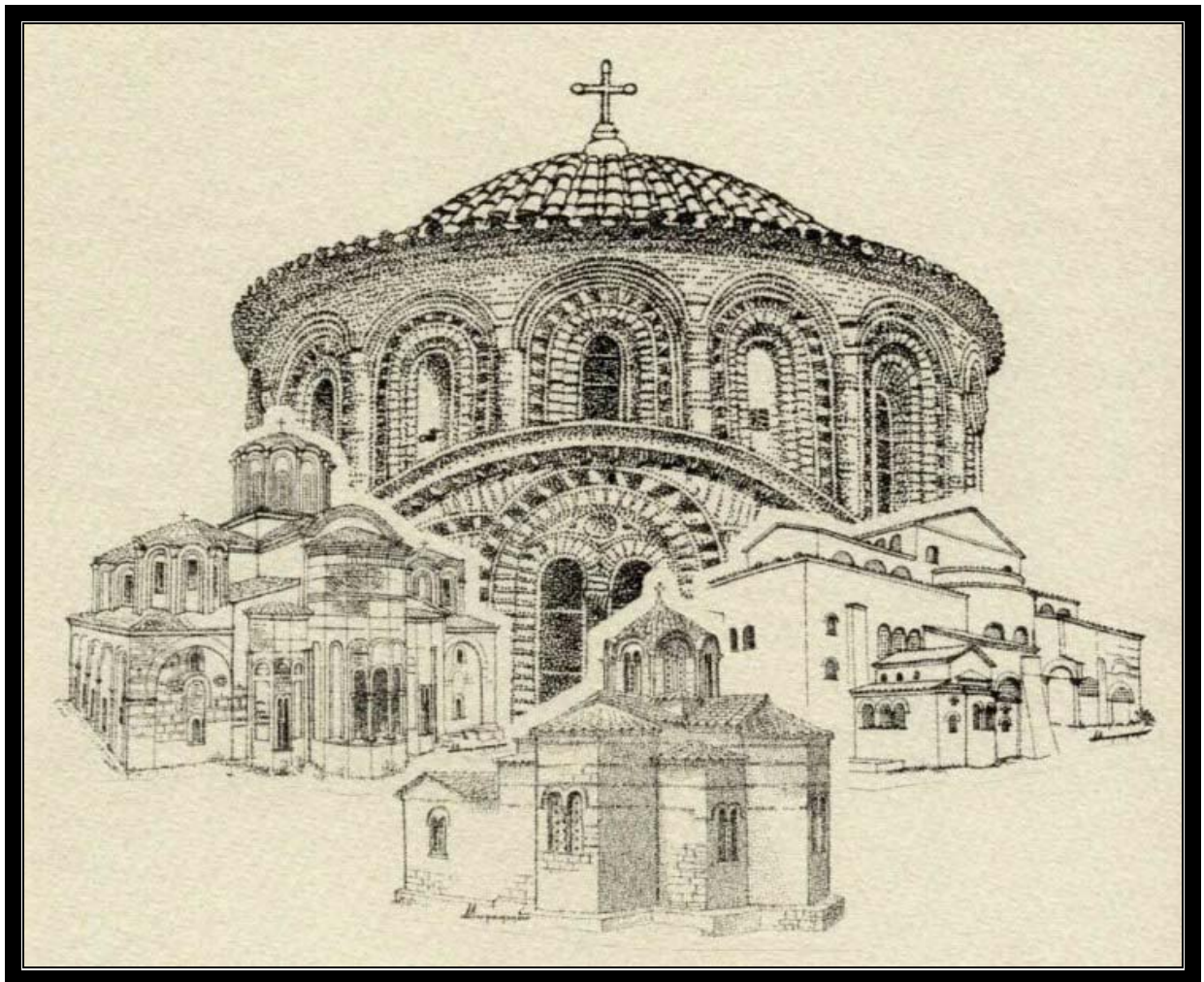
TEI PIRAEUS
TEI PIRAEUS

TECHNOLOGICAL EDUCATION INSTITUTE OF PIRAEUS

**FACULTY OF ENGINEERING
DEPARTMENT OF CIVIL ENGINEERING
SECTION A ARCHITECTURAL AND HOUSING PROJECT**

DIPLOMA THESIS

**BYZANTINE CHURCHES IN ATTICA. CASE STUDY:
The churches of Plaka in Athens.**



Student: ARMELA, GJOVASHO, A.M. 37911

Supervisor: STAMATINA, MALIKOYTI, PROFESSOR

©
ATHENS, APRIL, 2014



ΤΕΙ ΠΙΡΑΕΥΣ

ΑΝΩΤΑΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΠΕΙΡΑΙΑ
ΣΧΟΛΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ Α ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΣΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ. ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ:
Οι εκκλησίες της Πλάκας στην Αθήνα.

Εισηγήτρια: ΑΡΜΕΛΑ, ΓΚΙΟΒΑΣΟ, Α.Μ. 37911

Επιβλέπουσα: ΣΤΑΜΑΤΙΝΑ, ΜΑΛΙΚΟΥΤΗ, ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ

Εγκρίθηκε από την τριμελή επιτροπή στις / /

.....(Υπογραφή)

.....(Υπογραφή)

.....(Υπογραφή)

Copyright © Αρμέλα Γκιοβάσο, 2014
Με επιφύλαξη κάθε δικαιώματος. All rights reserved.

©

ΑΘΗΝΑ, ΑΠΡΙΛΙΟΣ, 2014

Υπεύθυνη Δήλωση:

Βεβαιώνω ότι είμαι συγγραφέας αυτής της πτυχιακής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχα για την προετοιμασία της, είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στην πτυχιακή εργασία. Επίσης έχω αναφέρει τις όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε αυτές αναφέρονται ακριβώς είτε παραφρασμένες. Επίσης βεβαιώνω ότι αυτή η πτυχιακή εργασία προετοιμάστηκε από εμένα προσωπικά ειδικά για τις απαιτήσεις του προγράμματος σπουδών του Τμήματος Πολιτικών Μηχανικών Τ.Ε. του Τ.Ε.Ι. Πειραιά.

Η παρούσα πτυχιακή
είναι αφιερωμένη στην
οικογένεια μου

Η πτυχιακή εργασία αυτή εκπονήθηκε στα πλαίσια του Προπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών του Τεχνολογικό Εκπαιδευτικού Ιδρύματος Πειραιά, στο τμήμα Πολιτικών Μηχανικών Τεχνικής Εκπαίδευσης της Σχολής Τεχνολογικών Εφαρμογών.

Η προσέγγιση της, βασίζεται στις επιστημονικές αρχές και τα κριτήρια που αναπτύχθηκαν και συζητήθηκαν κατά την διάρκεια του Προγράμματος Σπουδών.

Σε συνέχεια των ανωτέρω, θέλω να ευχαριστήσω εξαιρετικά την επιβλέπουσα Καθηγήτρια μου κ. Σταματίνα Μαλικούτη, για την ευκαιρία που μου έδωσε να ασχοληθώ σε βάθος με το αντικείμενο της μεθοδολογίας αναγνώρισης, ανάλυσης και περιγραφής των αρχιτεκτονικών γνωρισμάτων υφιστάμενων ιστορικών κατασκευών, καθώς επίσης για τις γνώσεις που μου προσέφερε, για την υποστήριξή της, την καθοδήγηση της, για την πολύτιμη και άμεση πάντα βοήθειά της σε κάθε φάση της εκπόνησης αυτού του έργου και για τις συμβουλές της, που οδήγησαν στην ολοκλήρωση της εργασίας. Η οποία με βοήθησε πάρα πολύ ώστε να ολοκληρωθεί αυτή η μελέτη. Την ευχαριστώ πολύ για όλα όσα μου δίδαξε, για το επιστημονικό υλικό που μου προσέφερε, τις συμβουλές της, την συμπαράσταση της και τις ώρες που μου αφιέρωσε.

Ευχαριστώ θερμά όλους τους διδάσκοντες του τμήματος Πολιτικών Μηχανικών του Τ.Ε.Ι Πειραιά, και τους συμφοιτητές μου, για την συνεργασία που είχαμε και την ιδιαίτερη εμπειρία που μοιραστήκαμε κατά την διάρκεια σπουδών.

Τέλος, ευχαριστώ την οικογένεια μου και τους φίλους μου, για την βοήθεια που μου προσέφεραν, την ψυχολογική και ηθική υποστήριξη.

		Σελ.
Περίληψη.....		9
Abstract.....		10
Εισαγωγή.....		11
Θεωρητική προσέγγιση.....		14
1	Βυζαντινή ναοδομία	14
1.1	Το Βυζάντιο και τα χαρακτηριστικά της Βυζαντινής εποχής.....	14
1.2	Μεσοβυζαντινή περίοδος.....	14
1.3	Η Αθήνα στην βυζαντινή εποχή.....	14
1.4	Βυζαντινή ναοδομία.....	17
1.4.1	Η μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική στον Ελλαδικό χώρο (μέσα 9 ^{ου} - 1204)	18
1.4.2	Σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί.....	18
1.5	Αρχιτεκτονικές μορφές και στοιχεία στην «Σχολή» της Ελλάδος	19
1.5.1	Αρχιτεκτονική ανάλυση.....	20
1.5.2	Υλικά και τρόποι δομής.....	22
2	Οι ναοί της Αττικής.....	24
Αντικείμενο μελέτης.....		26
1	Περιοχή μελέτης.....	26
1.1	Τα όρια της Πλάκας.....	26
1.2	Ιστορική αναδρομή.....	27
1.3	Οι εκκλησίες της Πλάκας.....	27
1.4	Ναοδομία του 19 ^{ου} αιώνα.....	29
1.4.1	Αθηναϊκή Ναοδομία του 19 ^{ου} αιώνα.....	29
1.4.2	Τα Αθηναϊκά μνημεία και οι τάσεις.....	29
2	Εκκλησίες μελέτης.....	36
2.1	Αγία Αικατερίνη.....	36
2.2	Μεταμόρφωση του Σωτήριος (Κοττάκη).....	41
2.3	Άγιος Νικόλαος ο Ραγκαβάς.....	48

2.4	Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος.....	56
2.5	Άγιος Ελευθέριος (Παναγιά η Γοργοεπήκοος).....	60
2.6	Παναγιά Παντάνασσα	73
2.7	Τα Εισόδεια της Θεοτόκου (Καπνικαρέα).....	78
2.8	Άγιοι Απόστολοι Σολάκη.....	89
2.9	Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην Πλάκα.....	94
2.10	Άγιοι Ασωμάτοι στο Θησείο.....	102
2.11	Αγία Τριάδα (Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία)	107
3.	Πρόταση πολιτιστικής διαδρομής.....	113
	Αξιολόγηση	116
	Συμπεράσματα.....	117
	Γλωσσάριο.....	119
	Βιβλιογραφία.....	122

Η παρούσα πτυχιακή εργασία επεξεργάζεται τη μεθοδολογία αναγνώρισης, ανάλυσης και περιγραφής των αρχιτεκτονικών γνωρισμάτων υφιστάμενων ιστορικών κατασκευών με στόχο την κατανόηση και αναγνώριση των στοιχείων της Μεσοβυζαντινής Αρχιτεκτονικής.

Η μελέτη επικεντρώνεται στις Βυζαντινές Εκκλησίες του 10^{ου}-12^{ου} αιώνα μ.Χ. Οι Βυζαντινές Εκκλησίες προβάλλουν την ελληνική παράδοση και την ιστορική συνέχεια της περιοχής. Μέσω της βιβλιογραφικής επισκόπησης παραθέτουμε μια συνοπτική καταγραφή των χαρακτηριστικών των μεσοβυζαντινών ναών (ρυθμό, τρόποι δόμησης, υλικά κατασκευής). Η καταγραφή και αναγνώριση της αρχιτεκτονικής των ναών της Πλάκας έγινε μέσα από φωτογραφικό υλικό που παρατίθεται στην πτυχιακή εργασία. Λόγο του γεγονότος ότι οι χώροι μελέτης αποτελούν χώροι λατρείας η καταγραφή περιορίζεται στην λήψη φωτογραφιών στις όψεις των ναών. Οι κατόψεις των ναών μας βοηθούν να κατανοήσουμε εσωτερική διαρρύθμιση τους και περεταίρω κατασκευαστικά χαρακτηριστικά.

Η πρόταση πολιτιστικής διαδρομής έχει σαν στόχο την ανάδειξη της Βυζαντινής πολιτιστικής κληρονομιάς της Πλάκας στην Αθήνα, προσδιορίζοντας στο κοινό διαδρομή πρόσβασης για την επίσκεψη τους ή ακόμη και να μάθει για την ύπαρξη κάποιων μνημείων που δεν γνωρίζει.

This dissertation process methodology identification, analysis and description of the architectural features of existing historic structures with the aim of understanding and recognition of the elements of the Middle Byzantine Architecture.

The study focuses on Byzantine Churches of 10th-12th century AD. The Byzantine Churches raise the Greek tradition and the historical continuity of the area. Through the literature review we present a brief record of the characteristics of Middle Byzantine churches (pace, construction methods and construction materials). The registration and identification of the architecture of temples of Plaka was through photographs reproduced on the thesis. Due to the fact that the study areas are places of worship recording is limited to taking pictures on the faces of the temples. The ground plans of temples help us to understand the internal layout and further design features.

The cultural route proposal aims at the promotion of Byzantine cultural heritage of Plaka in Athens, specifying the public access route to visit or even knowing about the existence of some monuments not know.

*«Η αρχιτεκτονική είναι η επιθυμία μιας εποχής εκφρασμένη στο χώρο.»
Mies Van der Rohe, Γερμανός αρχιτέκτονας*

Στην ιστορική πορεία της ανθρωπότητας, παρατηρείται η εξέλιξη του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού από τα πρότυπα που επικρατούν την εκάστοτε περίοδο, καθώς και η αλλαγή της φιλοσοφίας και της νοοτροπίας του ανθρώπου σε σχέση με αυτό. Ο σύγχρονος τρόπος ζωής και οι ολοένα αυξανόμενες δραστηριότητες του ανθρώπου στην καθημερινότητα του, είχαν σαν αποτέλεσμα την δημιουργία νέων αρχιτεκτονικών αναγκών με συνέπεια την απομάκρυνση από την πολιτιστική κληρονομιά .

Η εξέλιξη της τεχνολογίας, τον έκανε να αναθεωρήσει τα μέχρι τώρα δεδομένα, και να εξελιχθεί και να απομακρυνθεί με ταχύτερους ρυθμούς από τα παραδοσιακά πρότυπα και να δημιουργήσει νέα σύγχρονα πρότυπα προσαρμοσμένα στις σύγχρονες ανάγκες και τις προδιαγραφές.

Ο άνθρωπος δεν μπορεί να απομακρυνθεί ξαφνικά από την πολιτιστική του κληρονομιά, λόγω του ότι αυτή αποτελεί τον πολιτισμό που άφησε κληρονομιά η κάθε εποχή. Όμως τα σύγχρονα πρότυπα αρχιτεκτονικής δεν θυμίζουν σε τίποτα με εκείνα του παρελθόντος. Παρ' όλα αυτά ο άνθρωπος επιλέγει όλο και εντονότερα να βρεθεί κοντά στις «ρίζες» του, επισκέπτοντας στον ελεύθερο του χρόνο ιστορικούς και αρχαιολογικούς χώρους και θαμάζει την «ζωντανή» ιστορία του τόπου και μέσω αυτής την εξέλιξη της ανθρωπότητας.

Η ανάγκη για επαφή με την ιστορία, είναι έντονη. Ο άνθρωπος διδάσκεται μέσα από την επαφή του με αυτή, καθώς πολιτιστική κληρονομιά, σε μια πλατιά θεώρησή της, αποτελεί ένα βασικό και καθοριστικό παράγοντα για τη εξέλιξη της ανθρωπότητας.

Η ανάγκη για πρόοδο από την άλλη, είναι επίσης σημαντική σε όλους τους τομείς (επιστήμης, φιλοσοφίας κλπ.). Στην σύγχρονη εποχή, ο άνθρωπος κρατά την επαφή του με την επιστήμη μέσω της μηχανής. Δεν μπορεί να αποκοπεί από αυτήν, καθώς αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της καθημερινότητας του. Έτσι την εντάσσει μέσα στην ζωή του με ποικίλους τρόπους (εικονικά ή πραγματικά). Του δίνει την δυνατότητα να διατηρήσει σε καλή κατάσταση τις υφιστάμενες ιστορικές κατασκευές, προσέχοντας τες να μην διαβρωθούν με το πέρασμα των χρόνων.

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ:

Αντικείμενο της πτυχιακής μου εργασίας, θα είναι οι Βυζαντινές εκκλησίες της Πλάκας στην Αθήνα. Αφορμή για την επιλογή του θέματος ήταν ο θαυμασμός και η αγάπη που τρέφω για την πολιτιστική κληρονομιά τόσο στον Ελλαδικό χώρο, όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο. Αφορμή και κίνητρο των διακοπών μου αποτελούσε πάντα η επίσκεψη ιστορικών περιοχών, για να γνωρίσω από κοντά τα αρχιτεκτονικά πρότυπα της κάθε περιοχής. Αναπόσπαστο στοιχείο του τουρισμού στην Αθήνα αποτελούν και οι εκκλησίες μελέτης της παρούσας πτυχιακής εργασίας, που αποτελούν κομμάτι από την μεσοβυζαντινή ιστορία αυτού του τόπου. Οι ναοί αυτοί έχουν εκπαιδευτική σημασία για την αποκρυπτογράφηση των χαρακτηριστικών της μεσοβυζαντινής ναοδομίας.

ΣΚΟΠΟΣ:

Σκοπός είναι η συνοπτική καταγραφή των χαρακτηριστικών των μεσοβυζαντινών ναών στην Αττική, ώστε να γίνει η καταγραφή και αναγνώριση της αρχιτεκτονικής των ναών της

Πλάκας, καθώς και η ανάλυση και τεκμηρίωση κατασκευαστικών χαρακτηριστικών των ναών αυτών.

ΣΤΟΧΟΣ:

Στόχος μου λοιπόν είναι η κατανόηση και αναγνώριση των στοιχείων της Μεσοβυζαντινής αρχιτεκτονικής. Εξοικείωση με τη μεθοδολογία αναγνώρισης, ανάλυσης και περιγραφής των αρχιτεκτονικών γνωρισμάτων υφιστάμενων ιστορικών κατασκευών.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ:

Για να κατανοήσουμε όμως καλύτερα τα στοιχεία αυτά, γίνεται αρχικά μία προσέγγιση στη βυζαντινή ναοδομία. Για την εργασία αυτή μελετήθηκε:

- **Ειδική βιβλιογραφία**, που αφορά στη μεσοβυζαντινή εποχή που επικρατούσε τόσο στην Αθήνα, όσο και στην Κωνσταντινούπολη (πρωτεύουσα του Βυζαντίου).
- **Ειδική βιβλιογραφία**, για την αρχιτεκτονική των βυζαντινών ναών.
- **Ανάλυση δευτερογενών δεδομένων**, στα οποία συμπεριλαμβάνονται άρθρα που δημοσιεύτηκαν στο διαδίκτυο και στον τύπο.
- **Έρευνα πεδίου**, για την μελέτη της συγκεκριμένης περίπτωσης κατά την οποία, επισκέφτηκα την περιοχή μελέτης, με σκοπό την καταγραφή της υφιστάμενης κατάστασης ναών, για την συλλογή φωτογραφιών που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα πτυχιακή και αποτελούν προσωπικό αρχείο. Παράλληλα ακολούθησε καταγραφή της διαδρομής για την υλοποίηση της πρότασης πολιτιστικής διαδρομής (για την πραγματοποίηση της πρότασης αυτής έγινε χρήση τουριστικών χαρών της περιοχής). Συλλογή στοιχείων και προφορικές μαρτυρίες για την μελέτη του τόπου και της ευρύτερης περιοχής.

Στις προφορικές μαρτυρίες περιλαμβάνονται συζητήσεις ενημέρωσης, για την ιστορική αναδρομή των ναών αυτών, με ανθρώπους που έζησαν στην περιοχή και άτομα που είναι υπεύθυνα για την λειτουργία των ναών αυτών.

Για ορισμένα θέματα που αφορούν την αρχιτεκτονική μελέτη του κτιρίου, έγινε εμπειριστατωμένη συζήτηση με αρχιτέκτονες και πολιτικούς μηχανικούς, για την άποψή τους, επί του συγκεκριμένου θέματος.

Η ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:

Η παρούσα εργασία οργανώνεται στις εξής επί μέρους τμηματικές ενότητες.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο κεφάλαιο αυτό καθορίζονται το ευρύτερο θέμα και οι πτυχές του, το αντικείμενο, ο σκοπός, οι στόχοι και η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε και τέλος αναφέρονται επιγραμματικά η δομή και η οργάνωση της εργασίας.

Η ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ αποτελείται από δύο ενότητες:

1. BYZANTINΗ ΝΑΟΔΟΜΙΑ

Το κεφάλαιο αυτό αποτελείται από πέντε υποενότητες:

1.1 ΤΟ BYZANTIO ΚΑΙ ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ BYZANTINΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Γίνεται μία μικρής έκτασης αναφορά για την κατάσταση που επικρατούσε στη Βυζαντινή αυτοκρατορία.

1.2 ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Εδώ αναφέρετε επιγραμματικά κατάσταση που επικρατούσε στη μεσοβυζαντινή εποχή, στην οποία ανήκουν και οι ναοί μελέτης μας.

1.3 Η ΑΘΗΝΑ ΣΤΗΝ BYZANTINΗ ΕΠΟΧΗ

Σε αυτό το υποκεφάλαιο αναπτύσσεται η κατάσταση που επικρατούσε στη μεσοβυζαντινή εποχή στην Αθήνα όπου ήταν μητροπολίτης ο Μιχαήλ Χωνιάτης.

1.4 BYZANTINΗ ΝΑΟΔΟΜΙΑ

Καταγράφεται επιγραμματικά η ιστορική αναδρομή της βυζαντινής ναοδομίας. Υποδιαιρείται σε δύο υποενότητες:

1.4.1 Η ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ (ΜΕΣΑ 9^{ΟΥ}-1204)

Ο αρχιτεκτονικός τύπος που θα κυριαρχήσει στην μεσοβυζαντινή εποχή στον Ελλαδικό χώρο.

1.4.2 ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΙ ΝΑΟΙ

Ανάλυση σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών που επικρατούν και στις παραλλαγές που διακρίνονται.

1.5 ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΚΑΙ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΗΝ «ΣΧΟΛΗ» ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Παρουσίαση των τάσεων που επικρατούσαν στην Ελλαδική σχολή.

Υποδιαιρείται σε δύο υποενότητες:

1.5.1 ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Λεπτομερειακή ανάλυση των αρχιτεκτονικών γνωρισμάτων της Ελλαδικής «Σχολής».

1.5.2 ΥΛΙΚΑ ΚΑΙ ΤΡΟΠΟΙ ΔΟΜΗΣ

Τα είδη και τα υλικά που χρησιμοποιούντουσαν για την τοιχοποιία καθώς και τα χαρακτηριστικά διακόσμησης της.

2. ΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Γενική εικόνα όσον αφορά την ναοδομία στην ευρύτερη έκταση της Αττικής.

Το ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΜΕΛΕΤΗΣ αποτελείται από τρεις επί μέρους ενότητες :

1. ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ

Οριοθέτηση της περιοχής μελέτης και ιστορική αναδρομή αυτής.

2. ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Καταγράφονται όλες οι εκκλησίες που ανήκουν στην μεσοβυζαντινή περίοδο. Οι εκκλησίες αυτές βρέθηκαν μετά από έρευνα στην περιοχή μελέτης.

3. ΠΡΟΤΑΣΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΔΙΑΔΡΟΜΗΣ

Για την ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομίας αυτής προτείνω μια διαδρομή η οποία θα ξεκινάει από το μετρό της Ακρόπολης, θα διασχίζει όλες τις εκκλησίες μελέτης και θα τερματίζει στον Άγιο Ελευθέριο (δίπλα από τον Μητροπολιτικό ναό της Αθήνας).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Φτάνοντας στο τέλος, και λαμβάνοντας υπ' όψιν τις μέχρι τώρα έρευνες και τις εμπειρίες που απέκτησα κατά την διάρκεια της μελέτης, αναφέρονται συμπεράσματα καθώς επίσης και οι τυχόν μελλοντικές προτάσεις για την περαιτέρω έρευνα επί του θέματος.

1. Βυζαντινή ναοδομία

Στο κεφάλαιο αυτό θα γίνει η θεωρητική προσέγγιση του αντικείμενου μελέτης μας. Θα κάνουμε αναφορά στη κατάσταση που επικρατούσε στην Αθήνα την μεσοβυζαντινή περίοδο και στα αρχιτεκτονικά πρότυπα που επικρατούσαν τόσο στην Αθήνα όσο και στον ευρύτερο Ελλαδικό χώρο. Θα αναλύσουμε τα υλικά και τον τρόπο δόμησης την περίοδο εκείνη.

1.1 Το Βυζάντιο και τα χαρακτηριστικά της Βυζαντινής εποχής

«Η Βυζαντινή αυτοκρατορία, που σε μια πρώιμη περίοδο ακμής εκτίνονταν από την Εγγύς Ανατολή έως το Γιβραλτάρ, υπήρξε ένα πολυεθνικό κράτος με κρατική οργάνωση βασισμένη στην ρωμαϊκή κληρονομιά, με παιδιά και πολιτισμό θεμελιωμένα στην αρχαιοελληνική παράδοση και με κυρίαρχη θρησκεία τον Χριστιανισμό.

Η βυζαντινή περίοδος χωρίζεται σε τέσσερις επιμέρους περιόδους: την παλαιοχριστιανική, την μεσοβυζαντινή, την υστεροβυζαντινή και την μεταβυζαντινή. Η επιμέρους εποχή στην οποία επικεντρώνεται η μελέτη είναι η μεσοβυζαντινή, στην οποία τοποθετούνται χρονολογικά οι εκκλησίες ενδιαφέροντος (10^{ος} -12^{ος} αιώνας). Την εποχή αυτή κυβέρνησαν οι αυτοκρατορικές δυναστείες των Μακεδόνων και των Κομνηνών, σημειώθηκε πνευματική και καλλιτεχνική άνθηση, κτίστηκαν νέες εκκλησίες και επισκευάστηκαν είδη υπάρχουσες στην Αθήνα.

1.2 Μεσοβυζαντινή περίοδος

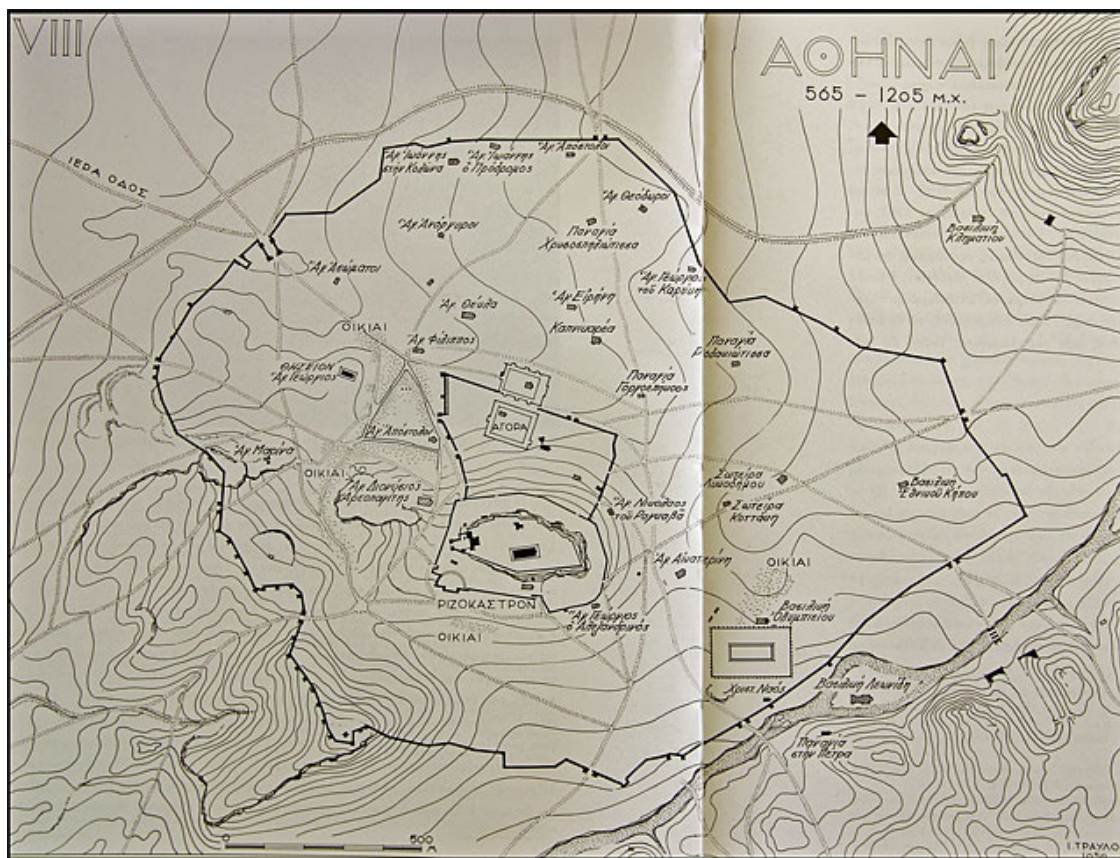
Η Μεσοβυζαντινή περίοδος (7^{ος}-12^{ος} αιώνας) χαρακτηρίζεται από ποικίλες αλλαγές. Το δυτικό τμήμα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας χάθηκε οριστικά και έτσι το κράτος απέκτησε μεγάλη ομοιογένεια. Οι μεγάλες παλαιοχριστιανικές πόλεις συρρικνώθηκαν σταδιακά ή εγκαταλείφθηκαν, λόγω της οικονομικής κρίσης που οφείλονταν σε εχθρικές επιδρομές, επιδημίες και σεισμούς. Κατ' επέκταση στην θέση τους εμφανίστηκαν οι πόλεις- κάστρα. Η Εκκλησία πέρασε μεγάλη κρίση κατά τον 8^ο και 9^ο αιώνα με το διωγμό των εικόνων, την αντιμοναχική πολιτική των αυτοκρατόρων και τα νομοθετικά μέτρα σε βάρος της εκκλησιαστικής και μοναστηριακής παρουσίας. Μετά το τέλος της κρίσης, ωστόσο, παρατηρείται άνθηση του μοναχισμού.

Η εικονομαχική έριδα, ο διωγμός δηλαδή των εικόνων, που συντάραξε την αυτοκρατορία επί δύο αιώνες (8^{ος}-9^{ος} αιώνας), είχε τόσο κοινωνικές όσο και πολιτικές προεκτάσεις. Η εποχή που ακολούθησε (10^{ος}-12^{ος} αιώνας) κατά την οποία κυβερνούν οι αυτοκρατορικές δυναστείες των Μακεδόνων και των Κομνηνών χαρακτηρίζεται από πνευματική και καλλιτεχνική ακμή, της οποίας η έντονη ακτινοβολία έχει καθοριστική πολιτική και πολιτιστική επίδραση στον τότε γνωστό κόσμο και ιδιαίτερα στους βαλκανικούς λαούς.

1.2 Η Αθήνα στην βυζαντινή εποχή

Η Αθήνα είναι την εποχή αυτή μια τυπική μεσοβυζαντινή πόλη με το κάστρο της και την κάτω πόλη. Τρεις διαδοχικοί οχυρωματικοί περίβολοι, δηλαδή τα τείχη της Ακρόπολης, το υστερορωμαϊκό και το βασιλικόν τείχος, τη διαιρούν σε τρία μέρη. Η τριπλή αυτή διαίρεση, γνωστή και από άλλες βυζαντινές πόλεις, ανταποκρίνεται σε διακεκριμένες οικονομικές και ιδεολογικές λειτουργίες της πόλης και αντανακλά τη σαφή κοινωνική διαφοροποίηση του πληθυσμού της. Τα τείχη της Ακρόπολης περικλείουν τον περίφημο ναό της Παναγίας της

Αθηνιώτισσας, την έδρα της μητρόπολης και την κατοικία του μητροπολίτη, ενώ το διοικητικό και οικονομικό κέντρο παραμένει μέσα στα όρια του υστερορωμαϊκού τείχους, όπου βρίσκονται πιθανότατα και οι κατοικίες της ανώτερης τάξης, των αξιωματούχων του κράτους και της Εκκλησίας και των μεγάλων γαιοκτημόνων. Έξω από το υστερορωμαϊκό και ως τα όρια του αρχαίου τείχους απλώνεται η πόλη με τις γειτονιές και τις εκκλησίες της, τις μικρές βιοτεχνίες και τα εργαστήρια ανάμεσα στα σπίτια. Οι δρόμοι ακολουθούν τις κυριότερες αρτηρίες του αρχαίου οδικού δικτύου, έχουν όμως στενέψει και έχουν γίνει ακανόνιστοι, καθώς μέρος τους έχει καταληφθεί από τις κατοικίες των μεσαιών και κατώτερων στρωμάτων. Η τριπλή διαίρεση της Αθήνας διατηρήθηκε και στους επόμενους αιώνες, όπως φαίνεται από επιστολή του 1578 του Συμεών Καβάσιλα προς τον Μαρτίνο Κρούσιο: *πάλαι μεν το των Αθηνών άστν τρίπλοκον ην και άπαν οικούμενον. Νυν δε, το μεν εσώτερον... άπαν υπό μόνον Ισμαηλιτών οικούμενον. Το δε εκτός (το αναμεταξύ φημί) όλον υπό των χριστιανών. Του δ' εξωτέρου το τρίτον οικούμενον.*



ΕΙΚ. 1:Τοπογραφικό σχέδιο της Αθήνας στην περίοδο από την εποχή του Ιουστινιανού μέχρι την κατάληψη της πόλης από τους Φράγκους (565-1205μ.Χ.). Η πόλη εκτείνεται και πέρα από το υστερορωμαϊκό τείχος και το Ριζόκαστρο στα όρια που περικλείονται από τα αρχαία τείχη, όπου αναπτύσσονται βυζαντινές συνοικίες και όπου εμφανίζονται διάσπαρτοι οι βυζαντινοί ναοί. Ι. Τραυλού, Πολεοδομική εξέλιξι των Αθηνών, 2^η έκδοση, Αθήνα 1993,πίν.VIII, (Πηγή: Διαδίκτυο)

Κατά τον 11^ο και το 12^ο αιώνα οι πηγές των πληροφοριών για την Αθήνα είναι πολύ πεινχρές έως το 1182 που έρχεται στην πόλη ως μητροπολίτης ο Μιχαήλ Χωνιάτης, ο οποίος χαρακτηρίζεται για την αξιοπιστία του και την αδιαφορία του για την τέχνη και την αρχιτεκτονική της εποχής του. Η πρόθεση του να δείχνει ότι χειρίζεται την αρχαία γλώσσα και την αρχαία γραμματεία συνδυάστηκε με την τάση του να γράφει επιστολές, δεκάδες από τις οποίες παρέχουν πληροφορίες για πρόσωπα και πράγματα της εποχής του.

Από τον 11^ο έως το τέταρτο του 12^{ου} αιώνα δεν φαίνεται να άλλαξαν αρκετά πράγματα στην Αθήνα. Οι οικισμοί, που σταδιακά αναπτύχθηκαν έξω από το Υστερορωμαϊκό τείχος από τον 11^ο αιώνα, είναι σε πλήρη ακμή με κατοικίες και εργαστήρια έως το τέλος της περιόδου. Τουλάχιστον οκτώ εκκλησίες των Αθηνών μπορούν να χρονολογηθούν στον 12^ο αιώνα μια από τις οποίες η Παναγία η Γοργοεπήκοος, φαίνεται ότι ανήκει στο τελευταίο τέταρτο του. Επίσης κατά το τελευταίο διάστημα έπαυσαν οι οχυρώσεις να συντηρούνται και να προσφέρουν αποτελεσματική άμυνα, εκτός της Ακροπόλεως, όπως ισχυρίζονταν ο Μ. Χωνιάτης και αποδείχθηκε κατά την επίθεση του Λέοντος Σγουρού.

Η μεγάλη έκταση της πόλεως αποτελεί ένδειξη ότι σημειώθηκε δημογραφική ανάπτυξη. Ο Μ. Χωνιάτης στο Υπομνηστικό του περιγράφει την απότομη μείωση του πληθυσμού στις μέρες του, και το αποδίδει στις μεγάλες φορολογικές επιβαρύνσεις, ειδικότερα των Αθηναίων. Πάντως η μείωση αυτή δεν τεκμηριώνεται από τα ανασκαφικά δεδομένα ή δεν μπορεί να τεκμηριωθεί.

Παρά της διαμαρτυρίες του Χωνιάτη και παρά την διαπιστωμένη κακοδιοίκηση των επαρχιών, είναι σήμερα παραδεκτό ότι ως το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου στην Ελλάδα υπήρχε σχετική ευημερία. Αυτό επιβεβαιώνεται από την κατακόρυφη άνοδο της νομισματικής κυκλοφορίας, που τεκμηριώθηκε στις ανασκαφές της Αγοράς και σημαίνει όχι μόνο κίνηση του εμπορίου αλλά και εκχρηματισμό της οικονομίας. Μάλιστα θεωρήθηκε πιθανών ότι λειτουργούσε στη Αθήνα νομισματοκοπείο επί του Μανουήλ του Α' (1143-1180)

Επιπλέον ότι αφορά την δευτερογενή παραγωγή (εμπόριο, βιοτεχνία) ήταν πολύ μικρότερη σε σχέση με την παραγωγή της Κορίνθου, της Χαλκίδας και των Θηβών. Βεβαίως τα βάση της οικονομίας αποτελούσε η πρωτογενής παραγωγή.

Η ανέγερση εκκλησιών στην πόλη και στην περιφέρεια κατά τον 12^ο αιώνα είναι μια ακόμα ένδειξη οικονομικής άνεσης. Μια πραγματική μεγάλη επένδυση χρημάτων, στο όριο των δύο αιώνων, ήταν η ανέγερση της μονής Δαφνίου, της οποίας οι κτήτορες παραμένουν άγνωστοι, εύλογο είναι όμως να δεχτούμε ότι ήταν Αθηναίοι. Το μέγεθος της μονής, που περιλάμβανε οχύρωση και πολυτέλεια κατασκευής και διακόσμου του καθολικού μαρτυρούν πρωτοφανείς δαπάνες για ένα επαρχιακό μνημείο.

Αυτό που χαρακτηρίζει ιδιαιτέρως την τελευταία εικοσαετία του 12^{ου} αιώνα είναι η διάσταση μεταξύ του κράτους της Κωνσταντινούπολης και των επαρχιών. Είναι φανερό ότι έχει δημιουργηθεί μια πολιτική ιδεολογία κατά του καταναλωτικού κατεστημένου της πρωτεύουσας, το οποίο συνεχώς και περισσότερο παραμελούσε τις επαρχίες. Ο Μ. Χωνιάτης εκφράζει ακριβώς την πεποίθηση ότι όλη η επικράτεια εφοδιάζει με καταναλωτικά αγαθά την Πόλη, ενώ μοναδική φροντίδα του κράτους είναι η συλλογή των φόρων. Η πρωτεύουσα δεν παύει να είναι η πολιτιστική και θρησκευτική εστία των Ελλήνων, αλλά είχε διαπιστωθεί αντιπαλότητα με την επαρχία και πολιτιστικές διαφοροποιήσεις.

Γενικά εμποδίζονταν η είσοδος πολιτικών αρχόντων στην Αθήνα με αυτοκρατορικό διάταγμα, γίνονταν όμως με την πρόφαση της προσκυνήσεως της Θεοτόκου στον Παρθενώνα και ήταν ο εφιάλης των Αθηναίων, λόγω των εξόδων που ήταν υποχρεωμένοι να υποστούν. Οι τοπικές εξουσίες είχαν περάσει πρακτικά στον μητροπολίτη, ο οποίος έμενε στην Ακρόπολη και είχε αρμοδιότητες ακόμα και για την άμυνα. Στην Αθήνα δεν υπήρχε το φαινόμενο των ισχυρών αρχόντων που πήραν πρωτοβουλίες, εξελίχθηκαν σε αυτόνομους και δεν δέχονταν τους κρατικούς αξιωματούχους, όπως στην Λακεδαιμονία, στο Άργος και την Μονεμβασιά. Οι κεντρόφυγες τάσεις είναι περιορισμένες. Ο Μ. Χωνιάτης απεύθυνε κολακευτικές προσφωνήσεις προς του ισχυρούς που ήλθαν στην Αθήνα, δεν παρέλειπε όμως να γράφει για τις αδικίες, τον παράνομο πλουτισμό και τις αυθαιρεσίες τους.

Η κακή κατάσταση της πόλεως που περιγράφει ο Μ. Χωνιάτης μερικοί απέδωσαν στην κατάληψη από τους Νορμανδούς και άλλοι στην κατάληψη από τους Σαρακηνούς. Όμως και οι δύο υποθέσεις αποκλείονται. Επίσης υπάρχουν αμφιβολίες για το υπήρξε λοιμός στην Αθήνα το 1172. Δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθούν οι επιπτώσεις της αποδιοργάνωσης του κράτους στο κτισμένο περιβάλλον. Η παραμέληση και η ερείπωση των οχυρώσεων είναι γνωστή μόνο από τον

Χωνιάτη και όχι από το ίδιο το κατεστραμμένο τείχος. Η μόνη πληροφορία που προκύπτει από τις ανασκαφές είναι η εκτεταμένη καταστροφή από πυρκαγιά στο τέλος περίπου του 12^{ου} αιώνα, η οποία ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα της επιδρομής του Λέοντος Σγουρού.

Στο τέλος της μεσοβυζαντινής περιόδου μοναδική σε σταθερότητα παραμένει η οργάνωση της Εκκλησίας. Όπως και κατά την διάρκεια του 11^{ου} αιώνα η Μητρόπολη των Αθηνών περιλαμβάνει τις ίδιες γνωστές επισκοπές.

Επιπρόσθετα η μητρόπολη των Αθηνών είχε εισοδήματα από ιδιοκτησίες γης, είχε ιδιοκτησίες εντός της πόλεως των Θηβών και πιθανολογείται ότι υπήρχε φορολογία των συστημάτων, δηλαδή των εργαστηρίων υπέρ της μητροπόλεως. Ο μητροπολίτης Αθηνών συμμετείχε στη Σύνοδο, έπαιζε ρόλο στην διαδικασία απονομής αξιωμάτων και ειδικότερα ο Μ. Χωνιάτης μεταβαίνει στην Πόλη για να συμμετάσχει σε επίσημες εορτές.

Όλα τα παραπάνω σχετίζονται με τη σημασία της μητροπόλεως των Αθηνών, αλλά και με τα θέματα της χορηγίας και των εκκλησιαστικών έργων. Κατά την εξέταση του μεσαιωνικού Παρθενώνος δόθηκαν κάποιες περιορισμένες αναφορές σχετικά με τα έργα που πραγματοποιήθηκαν στο Μεγάλο Ναό από τον Νικόλαο Αγιοθεοδώριτη και τον Μιχαήλ Χωνιάτη. Επομένως οι μητροπολίτες των Αθηναίων θεωρούνται οι μόνοι γνωστοί πιθανοί χορηγοί αρχιτεκτονικών έργων κατά τον 12^ο αιώνα.

1.4. Βυζαντινή ναοδομία

Ευθύς μετά την καθιέρωση υπό του Μ. Κωνσταντίνου του Χριστιανισμού ως επίσημη θρησκεία του Ρωμαϊκού κράτους (313), οι χριστιανοί ανεγείραν ίδιους ναούς, τους οποίους κάλεσαν Εκκλησία. Συγχρόνως δε όμως, ευκολίας χάριν και επειδή δεν είχαν επινοήσει ίδιον τύπο ναούς, μετασχημάτιζαν τους αρχαίους ναούς σε χριστιανικούς, όπως για παράδειγμα τον Παρθενώνα, το Ερέχθειο, το Θησείο και πολλούς άλλους, σφραγίζοντας τις ανατολικές πόρτες τους, κατασκεύαζαν την μεγάλη αψίδα και το Ιερό Βήμα, άνοιγαν πόρτα στα δυτικά του ναού. Επειδή οι μεγάλοι ναοί είχαν εσωτερική διπλή στοά και ήταν τρίκλιτοι ή τρίστωοι, για αυτό και οι χριστιανικοί ναοί διατήρησαν αυτό το σχήμα, ονομάστηκαν Βασιλικοί, διότι τα αρχαία δικαστήρια, κατά μίμηση της Βασιλείου στοάς των Αθηνών, κτίζονταν κατά αυτό το σχέδιο, έχοντας μάλιστα πολλές αψίδες, και η εξέδρα που ήταν προορισμένη για τους δικαστές ήταν υπερυψωμένη (παρέμεινα ήταν η περίφημη Basilica Julia στην αγορά της Ρώμης και πολλές άλλες παρόμοιες)

Κατά τους πρώτους, λοιπόν, χριστιανικούς αιώνες, από του Μ. Κωνσταντίνου μέχρι Ιουστινιανού (313-527), οικοδομήθηκαν οι σημαντικότεροι ναοί κατά το χρονικό διάστημα αυτό, τρίστωοι ή και πεντάστωοι σύστημα και ονομάζονταν Βασιλικές. Παρόμοιες τύπου εκκλησίες υπάρχουν πολλές στην Ελλάδα, αλλά σε ερειπώδη κατάσταση. Πολλές μεγαλοπρεπείς εκκλησίες βρίσκονται ακόμα και σήμερα σε πολύ καλή κατάσταση στην Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη και στην ευρύτερη Ελλάδα, διακοσμημένες με ψηφιδωτά (τα ψηφιδωτά αποτελούσαν το κύριο χαρακτηριστικό διακόσμησης των ναών της περιόδου αυτή). Τέτοιου είδους Βασιλικές εκκλησίες ήταν η Αγία Παρασκευή και ο Άγιος Δημήτριος στην Θεσσαλονίκη, όπου δυστυχώς ο ναός αυτός κατά την διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου, αποτεφρώθη, ο υπέροχος αυτός ναός πλούσιος σε ψηφιδωτά και την μεγαλόπρεπη εσωτερική του ευρυθμία αναστυλώθηκε υπό την αιγίδα του Δήμου Θεσσαλονίκης. Αλλά και στην Ήπειρο ανεγέρθη όμοιας μεγαλοπρέπειας ναός, στην Νικοπόλεις η Βασιλική Δουμετίου, όπου το δάπεδο είναι διακοσμημένο όλο με ψηφιδωτά τα οποία διασώζονται μέχρι σήμερα και αποτελούν μοναδικό μνημείο της χριστιανικής τέχνης των πρώτων αιώνων.

Μετά την ίδρυση του Βυζαντινού κράτους, το οποίο κατέστη ο μέγας της χριστιανικής πίστεως φάρος και προμαχών, διότι από εκεί μεταλαμπαδεύτηκε η χριστιανισμός σε όλη την ανατολική και μεσημβρινή Ευρώπη και την Μικρά Ασία, τότε αναπτύχθηκε και ο ονομαζόμενος Βυζαντινός αρχιτεκτονικός ρυθμός. Δια της επί τεσσάρων πεσσών (τετραγωνικών στύλων)

εφαρμογής του τρούλου, του ημισφαιρικού δηλαδή θόλου, ο οποίος επιστεγάζει άνωθεν το κέντρο της Βασιλικής, προσέλαβε αυτή τον τύπο εκείνο, τέλειο και ανέφικτο δια πάντα στους αιώνες παράδειγμα προς εμάς. Επί του Ιουστινιανού είχε ανεγερθεί ο υπέροχος και απaráμιλλος στην αρμονία και ομορφιά ο ναός της Αγίας Σοφίας. Κατά τον τύπο αυτό οικοδομήθηκαν εκ τότε επί αιώνες πολλοί άλλοι μεγάλοι ναοί σε ολόκληρο χριστιανικό κόσμο. Αργότερα όμως και το σχήμα αυτό με την πάροδο των χρόνων υπέστη αρκετές τροποποιήσεις αναλόγως των αναγκών και νέων συνθηκών, τον 9ο και 10ο αιώνα, επί των καλούμενων Μακεδόνων Βασιλέων εν Βυζαντινό προσέλαβε αυτήν την τυπική μορφή της καλούμενης σταυροστεγούς(σταυροειδής) εκκλησίας, τέλειο υπόδειγμα αμύθητου πλούτου και λαμπρότατος ήταν υπό τον Βασιλείου του Ά Νέα επιβληθείσα, εν αντίθεση της παλαιότερας Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη. Τέτοιου τύπου εκκλησίες έχουμε στην Αθήνα όπως οι Άγιοι Θεόδωροι , Καπνικαρέα, Άγιος Ελευθέριος κ.α..

Κατά αυτήν την νέα μεταρρύθμιση ο ναός αποκτά ύψος και ποικίλει όσων αφορά την εξωτερική μορφή και αυτό διότι στο εμβαδόν του ναού διαγράφεται ισοσκελής σταυρός, υπέρ το κεντρικό τετράγωνο του οποίου ως εν τη Βασιλική μετά τρούλου της Ιουστινιανού περιόδου, υψώνεται υψηλός τρούλος

1.4.1. Η μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική στον Ελλαδικό χώρο (μέσα 9^{ου}-1204)

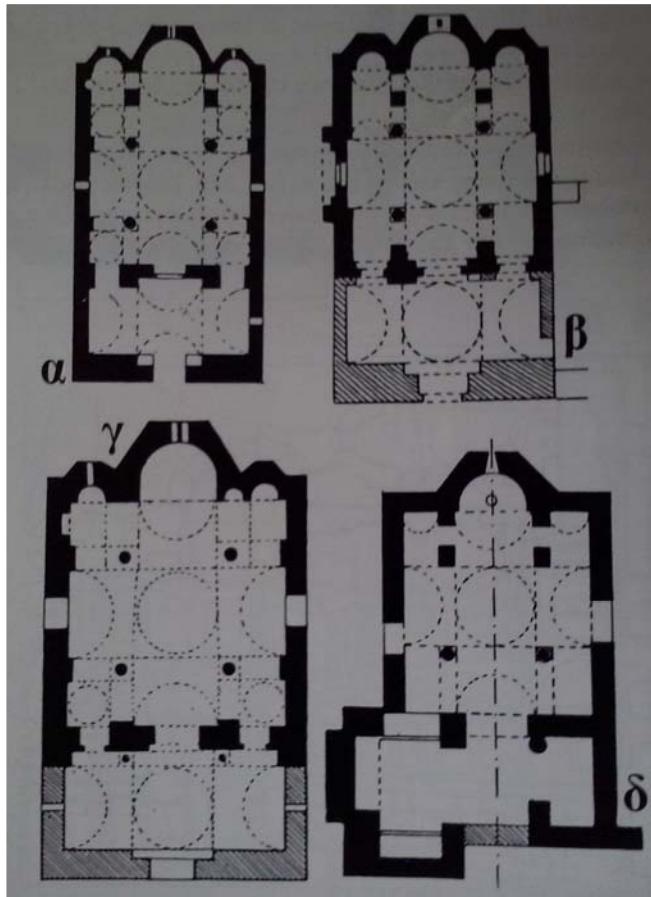
Ο αρχιτεκτονικός τύπος που θα κυριαρχήσει στην μεσοβυζαντινή εποχή είναι ο σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο ναός, που από μόνος του δεν επιτρέπει μεγάλες διαστάσεις. Παράλληλα θα χρησιμοποιηθεί και ο παραδοσιακός τύπος της βασιλικής με πολύ όμως και αυτός περιορισμένες διαστάσεις σε σχέση με τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές.

Το υλικό που χρησιμοποιείται για κτίσιμο διαφέρει από περιοχή σε περιοχή και εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το τι διαθέτει κάθε τόπος. Στην Κωνσταντινούπολη, τη Θεσσαλονίκη, τη Μακεδονία και τη δυτική Μ. Ασία προτιμάται η εναλλαγή ζωνών από λαξευμένες πέτρες και τούβλα ή η αμιγής πλινθοδομή. Ενώ αντίθετα στη νότια Ελλάδα με το βραχύδες γεωγραφικό περιβάλλον κυριαρχεί η χρήση της πέτρας στη ναοδομία. Στους βυζαντινούς οικοδόμους του ελλαδικού κυρίου χώρου ήταν ιδιαίτερα αγαπητός από τον 10^ο αιώνα ένας επιτηδευμένος συνδυασμός στην τοιχοποιία της πέτρας με την πλίνθο. Αυτός ο συνδυασμός πέτρας που συνήθως ήταν ανοιχτόχρωμη και κόκκινης πλίνθου, έδινε ζωντάνια στο εξωτερικό των ναών και αυτή τη διακοσμητική διάθεση την εκμεταλλεύτηκαν πολύ οι Βυζαντινοί από τα μέσα του 10^{ου} αιώνα, για να φτάσουμε σε μια ιδιαίτερη επιτηδευμένη χρήση των κεραμοπλαστικών κοσμημάτων την εποχή των Παλαιολόγων.

Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος αποσκοπεί στην καταπολέμηση της μονοτονίας των εξωτερικών επιφανειών του κτηρίου και επιδιώκει να το επιβάλλει στο χώρο με τη φροντισμένη τοιχοποιία του, μια και τώρα οι ναοί έχουν περιοριστεί πολύ σε διαστάσεις και έχουν χάσει τα παλαιοχριστιανικά προκτίσματα τους και κατά συνέπεια την κυριαρχία στο περιβάλλον με τον όγκο τους. Πάντως η έξαρση των εντυπώσεων που προκαλεί η εξωτερική επιφάνεια των μνημείων δεν καταστρατηγεί την βασική χριστιανική αρχή της προς τα μέσα στροφής, μια και ο εξωτερικός διάκοσμος είναι κατά πολύ κατώτερος του εσωτερικού και απλώς προΐδεάζει τον επισκέπτη για το εσωτερικό μεγαλείο που παραμένει πάντα κυρίαρχο στις εντυπώσεις που αποκομίζει κανείς από το μεσοβυζαντινό μνημείο. Στα νησιά του Αιγαίου τα μνημεία κτίζονται αποκλειστικά με πέτρες. Σε μερικές τοπικές σχολές όπως στη Μικρά Ασία, Ρόδο, Κρήτη επιβιώνει ο αρχαίος τρόπος δομής με λαξευμένες πέτρες.

1.4.2. Σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί

Ασυγκρίτως πολυπληθέστεροι από τις βασιλικές και τα τρουλαία κτίσματα είναι στη μεσοβυζαντινή εποχή οι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί, των οποίων ο τρούλος, εκτός από λίγα παραδείγματα μεταβατικού τύπου και λιγότερα από αρχαΐζουν, βαστάζεται από τέσσερα ελεύθερα



στηρίγματα. Ο τύπος διαμορφώνεται πλήρως την εποχή της μακεδονικής δυναστείας και θα επικρατήσει με διάφορες παραλλαγές σ' ολόκληρη την αυτοκρατορία και στους λαούς που επηρεάζονται απ' αυτήν. Την ονομασία «σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο ναός» οφείλει ο τύπος στον οποίο ο τρούλος υποβαστάζεται από τέσσερις ημικυκλικές καμάρες που διατάσσονται σταυροειδώς διαγράφοντας στη στέγη του ναού κατά τρόπο πλαστικό το σημείο του σταυρού. Για να εξουδετερώνονται οι ωθήσεις των ημικυκλικών θόλων τα εκατέρωθεν των κεραιών του σταυρού που είναι ο πυρήνας του κτίσματος εγγράφεται σε τετράγωνο ή ορθογώνιο.»¹
 «Κατά τον Ορλάνδο Α. έχουν καταγραφεί τέσσερις παραλλαγές σταυροειδών εγγεγραμμένων με τρούλο ναό. Αυτές προκύπτουν από τους συνθετικούς συσχετισμούς μεταξύ του σταυρικού σχήματος χώρου του κυρίως ναού και του τριμερούς κατά κανόνα ιερού.

Εικ.:2 Παραλλαγές σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών (Πηγή: Χαράλαμπος Μπούρας, Ιστορία της Αρχιτεκτονικής 2^{ος} τόμος, εκδ. ΜΕΛΙΣΣΑ, σελ. 212 -213)

Έτσι διακρίνονται:

- α) Σύνθετοι τετρακίονιοι (Καπνικαρέα Αθήνα).
- β) Ημισύνθετοι τετρακίονιοι (Γοργοεπήκοος Αθηνών).
- γ) Απλοί τετρακίονιοι (Άγιοι Ασώματοι Θησείου Αθηνών).
- δ) Απλοί δικιόνιοι (Σωτήρα Αμφίσσης, Ζωνδόχος Πηγή Σαμάρι Μεσσηνίας).

Οι τέσσερις παραλλαγές του τύπου των σταυροειδών εγγεγραμμένων τρουλλαίων ναών κατά των Α Ορλάνδο. α) Σύνθετος τετρακίονιος (καθολικό μονής Αστερίου), β) Ημισύνθετος τετρακίονιος (καθολικό μονής Καισαριανής), γ) Απλός τετρακίονιος (καθολικό μονής Θεολόγου Υμηττού) και δ) Απλός δικιόνιος (καθολικός της μονής των Ομολογητών).»²

1.5. Αρχιτεκτονικές μορφές και στοιχεία στην «Σχολή» της Ελλάδος

«Μερικά από τα σημαντικότερα μνημεία της ελλαδικής σχολής βρίσκονται συγκεντρωμένα στη πόλη των Αθηνών. Πρόκειται για ναούς μικρών διαστάσεων, που ανήκουν συνήθως στον τύπο του απλού τετρακίονιου, παραλλαγή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού. Εξωτερικά είναι κτισμένοι κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας, δηλαδή κάθε πέτρινος δόμος περιβάλλεται από πλίνθους. Παράλληλα, ενδιάμεσα στους δόμους παρεμβάλλονται και πλίνθοι που τοποθετούνται μέσα στο κονίαμα, σε διάφορα σχήματα και συνδυασμούς. Έτσι οι εξωτερικές επιφάνειες αποκτούν έντονα διακοσμητική όψη. Χαρακτηριστικό επίσης των ναών της Αθήνας

¹ Νικόλαος Γκιολές, Βυζαντινή ναοδομία (600-1204), εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992 σελ78

² Χαράλαμπος Μπούρας, Ιστορία της Αρχιτεκτονικής 2^{ος} τόμος, εκδ. ΜΕΛΙΣΣΑ, σελ. 212 -213

είναι ο οκτάπλευρος τρούλος με μαρμάρινους κιονίσκους στις γωνίες του, που ονομάζεται "αθηναϊκός". Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν ο ναός των Ασωμάτων στο Θησείο, η Καπνικαρέα, η Αγία Αικατερίνη στην Πλάκα, που χρονολογούνται στο β' μισό 11ου αιώνα. Το καθολικό της μονής Καισαριανής και οι δύο ναοί στη βόρεια κλιτύ της Ακροπόλεως, η Μεταμόρφωση και ο Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, χρονολογούνται επίσης στα τέλη του αιώνα. Η μόνη εκκλησία που είναι σίγουρα χρονολογημένη είναι οι Άγιοι Θεόδωροι Κλαυθμώνος, που χρονολογούνται από εγχάρακτη κτητορική επιγραφή πάνω από τη θύρα εισόδου στα 1065. Εκτός από τους μικρούς αυτούς ναούς, στο κέντρο της Αθήνας σώζεται και ο ναός της Σώτειρας Λυκοδήμου, η σημερινή Ρώσικη Εκκλησία, που ανήκει στον τύπο του ηπειρωτικού οκταγωνικού και χρονολογείται από χαράγματα πριν το 1031. Στον ίδιο αρχιτεκτονικό τύπο κτίστηκε γύρω στο 1080 πάνω στα ερείπια του παλαιότερου παλαιохριστιανικού κτηρίου η Μονή Δαφνίου, που βρίσκεται λίγο έξω από την Αθήνα στο δρόμο προς την Ελευσίνα. Πρότυπο αυτών των ναών, που εισάγει τον τύπο στον ελλαδικό χώρο, υπήρξε το καθολικό της μονής του Οσίου Λουκά που κτίστηκε πάνω από το σταυρικό μαρτύριο του οσίου πριν το 1011, για να συμπεριλάβει τον τάφο του.»³

1.5.1. Αρχιτεκτονική ανάλυση

«**Ανοίγματα:** Τα ανοίγματα των μεσοβυζαντινών ναών της Ελλαδικής Σχολής έχουν κατά κανόνα τοξωτά υπέρθυρα ή μάλλον τοξωτή την φέρουσα κατασκευή, γιατί πάντοτε στις πόρτες τουλάχιστον υπάρχει και οριζόντιο ευθύγραμμο στοιχείο στο οποίο προσαρμόζεται το μαρμάρινο πλαίσιο. Σε μερικές περιπτώσεις (Καπνικαρέα, Άγιοι Ασώματοι στο Θησείο) θα συναντήσουμε και πεταλόμορφα τόξα.

Τόξα: Τα τόξα των ανοιγμάτων γίνονται κατά κανόνα από τούβλα. Ελάχιστες είναι οι εξαιρέσεις.

Θύρες: Στις θύρες, μεταξύ τόξου και ευθύγραμμου ανωφλίου, διαμορφώνεται ένα τύμπανο, συνήθως σε εσοχή, στο οποίο μπορεί να γίνει μια τοιχογραφία ή να διαμορφωθεί ένα υπέρθυρο προσκυνητάριο. Τα πλαίσια των θυρών γίνονται συνήθως μαρμάρινα με παράλληλα κύματα ή και με παράλληλη διακόσμηση με διάφορα θέματα. Τα θυρόφυλλα ήταν πάντοτε δύο, και στρέφονταν σε ολμούς στο κατώφλι και στο πάνω μέρος απ' ευθείας, χωρίς δηλαδή την παρεμβολή ξύλινης κάσας.

Παράθυρα: Τα παράθυρα ήταν μονόλοβα, δίλοβα ή τρίλοβα. Τα τόξα τους γίνονταν πάντα με τούβλα, απλά ή επάλληλα. Οι λοβοί χωρίζονται με κιονίσκους με πολύ ραδινές αναλογίες στην όψη αλλά με σημαντικό βάθος. Τα κιονόκρανα έχουν εκφυλισθεί σε απλά κοσμήματα, και μόνο το επίθημα και η βάση γίνονται σε ιδιαίτερα κομμάτια μαρμάρου, σε σχήματα χαρακτηριστικά επιμήκη που διακοσμούνται. Τα τόξα των λοβών των παραθύρων έχουν πάντοτε υπερύψωση. Τα δίλοβα παράθυρα έχουν βέβαια τους λοβούς ισοϋψείς. Το ίδιο γίνεται και στα τρίλοβα, στην αρχή της περιόδου τουλάχιστον (Καπνικαρέα), αργότερα όμως ο μεσαίος υπερυψώνεται. Το πλάτος των λοβών πάντως μένει πάντοτε το ίδιο.

Συνήθως τα παράθυρα, δίλοβα ή τρίλοβα, έχουν ένα ενιαίο τόξο ακόμα ψηλότερο, το οποίο είναι και το φέρον στοιχείο του ανοίγματος. Πάνω από τα μικρά τόξα των λοβών σχηματίζεται έτσι, κατά κανόνα σχεδόν, ένα αφόρτιστο τύμπανο κατασκευασμένο συνήθως από τούβλα, πάντοτε σχεδόν με πρόθεση διακοσμητική. Αρκετά συνηθισμένη είναι η τοποθέτηση περιμετρικής οδοντωτής ταινίας ή ακόμα η πλαισίωση του ανοίγματος με δύο μικρότερα ανοίγματα (ή και τυφλά τόξα) τεταρτοκυκλικής προς τα άνω απολήξεως (Άγιοι Θεόδωροι). Τα παράθυρα κλείνονται με σταθερά διαφράγματα, πλάκες διάτρητες γύψινες ή λίθινες με διακοσμητικά θέματα. Οι κιονίσκοι φτάνουν ως το δάπεδο, υπάρχουν χαμηλά μαρμάρινα θωράκια και ψηλότερα ανοίγματα ή σταθερά διαφράγματα με διακοσμητικά θέματα. Όλο μαζί το παράθυρο είναι μια αφόρτιστη στατικώς επιφάνεια, με μεγάλα αισθητικά πλεονεκτήματα.

³ <http://www.fhw.gr/chronos/09/gr/pl/1025/t/main/t17b.html>

Τρούλοι: Οι τρούλοι στην Ελλαδική Σχολή εμφανίζονται σε πολλούς τύπους, αναλόγως της εξωτερικής τους διαπλάσεως. Κατά κανόνα έχουν τύμπανο και συνήθως ψηλές αναλογίες. Η περισσότερη συνηθισμένη μορφή είναι η οκταγωνική σε κάτοψη, παλαιότερα παραδείγματα μαρτυρούν κυκλικούς τρούλους σε μεγάλο αριθμό. Οι πολυγωνικοί προσιδιάζουν σε μεγαλύτερα κτήρια.

Οι τρούλοι έχουν ενίοτε οριζόντιο γείσο ως επίστεψη και απλές τις επιφάνειες τους, στις οποίες ανοίγονται παράθυρα. Στην περιοχή της Αττικής, αλλά και στην Μάνη και σε άλλα μέρη θα έχουμε και τους λεγόμενους αθηναϊκούς τρούλους, με ιδιότυπη διάπλαση: Οκτάγωνοι κατά κανόνα, έχουν μαρμάρινους κιονίσκους στις γωνίες του τυμπάνου και τοξωτές τις προς τα άνω απολήξεις των πλευρών επιστρεφόμενες με καμπύλα μαρμάρινα γείσα. Η στέγη του τρούλου καλύπτεται με κεραμίδια και είναι κατά προσέγγιση σφαιρική. Μαρμάρινες υδρορροές στις γωνίες απομάκρυναν τα νερά της βροχής. Υπάρχουν και άλλες μορφές τρούλων όπως οι διπλοθολικοί τρούλοι με κλιμακωτή διάταξη της στέγης.

Κόγχες: Οι κόγχες του ιερού στην Ελλαδική Σχολή γίνονται εξωτερικά σχεδόν πάντοτε ημιεξαγωνικές (τρίπλευρες). Οι κυκλικές κόγχες απαντούν σπανιότερα και κυρίως σε πρώιμα μνημεία, στα οποία διατηρείται η ανάμνηση των παλαιοχριστιανικών βασιλικών.

Συνήθως στις τρίπλευρες κόγχες υπάρχει ένα μεγάλο παράθυρο στην μεσαία πλευρά και σπανιότερα, παράθυρα στις πλάγιες πλευρές. Παράθυρα σε δύο στάθμες δεν θα συναντήσουμε συχνά στους ναούς της Ελλάδος. Οι κόγχες του ιερού είναι πάντοτε σχεδόν τρεις (διότι η πρόθεση και το διακονικό έχουν διαμορφωθεί σε αυτοτελή τμήματα του ιερού) και καλύπτονται με στέγες που έχουν κλίση προς τις τρεις πλευρές της κόγχης. Πολύ σπάνια έχουμε την βαθμιδωτή στέγη των κογχών του ιερού, που συνηθίζονταν σε παλαιοχριστιανικά μνημεία. Αρκετά σπάνια θα επιβιώσει και η μορφή του συνθρόνου.

Αετώματα: Χαρακτηριστικό των ελλαδικών ναών είναι η διαμόρφωση των στεγών σε αετώματα στις προσόψεις. Αν και το πράγμα έχει σχέση άμεσα με τον τύπο του κτηρίου και την διάταξη των θόλων καλύψεως, σχεδόν σε όλους τους ναούς της Ελλάδος θα δούμε την οργάνωση της στέγης με δικλινή επίπεδα που διαμορφώνουν ισοσκελή αετώματα στις όψεις. Πολλές φορές μάλιστα, για λόγους τονισμού του στοιχείου αυτού, υπερυψώνουν λίγο τον εξωτερικό τοίχο διαμορφώνοντας ψεύτικα αετώματα, ψηλότερα από τα πραγματικά. Τυπική είναι η εξωτερική μορφή των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών με τα τέσσερα αετώματα των κεραιών του σταυρού σαφώς διαγραφόμενα στα όψεις και με τον τονισμό του συμμετρικού τους σχήματος από τα ψηλά τοποθετούμενα δίλοβα ή τρίλοβα παράθυρα.

Κρηπίδα: Σε ναούς του 12^{ου} και 13^{ου} αιώνα θα συναντήσουμε ενίοτε μια οριζόντια συνεχή ζώνη γύρω από ολόκληρο το ναό που χωρίζει καθ' ύψος σε δύο μέρη το ύψος του. Στο κάτω μέρος, τότε, η τοιχοποιία διαφοροποιείται. Σε ναούς του 12^{ου} αιώνα απαντά η ψηλή, προέχουσα κρηπίδα, βάθρο πάνω στο οποίο υπερυψώνεται ο ναός (Γοργοεπήκοος).

Εσωτερικό ναών: Στο εσωτερικό των ναών κίονες και κιονόκρανα συνήθως προέρχονται από παλαιότερα κτήρια. Νέες μορφές της μέσης βυζαντινής περιόδου στα κιονόκρανα είναι αρκετά σπάνιες και περιλαμβάνουν παραλλαγές των τεκτονικών ή των κορινθιακών ή και ακόμα λιτές τελείως ακόσμητες μορφές.

Δάπεδα ναών: Τα δάπεδα των μεταβυζαντινών ελλαδικών μνημείων είναι συνήθως απλά πλακόστρωτα. Σε πολυτελή μνημεία έχουμε μαρμαροθετήματα με αρκετά πολύπλοκα σχήματα καθώς και δάπεδα με παραστάσεις ζώων που σχηματίζονται με μεμονωμένα ψηφοθετήματα.

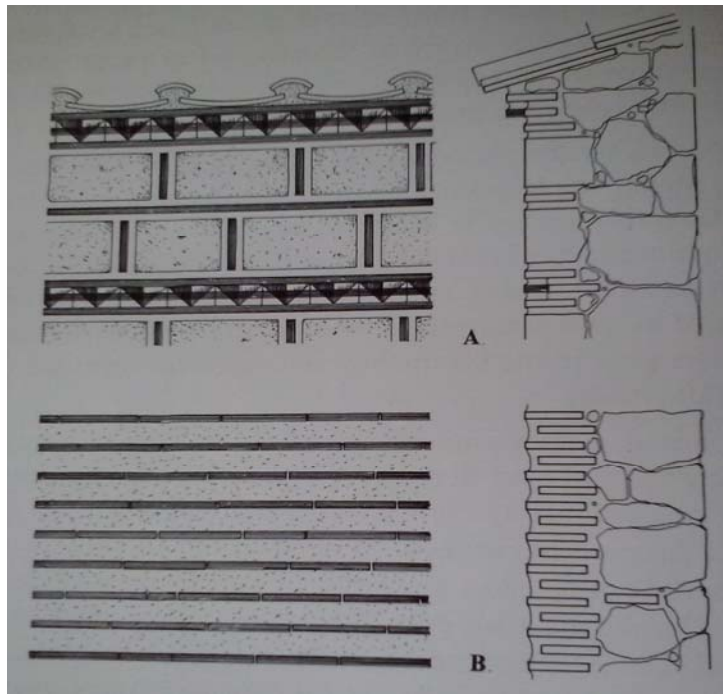
Τοίχοι: Οι τοίχοι των μνημείων στο εσωτερικό καλύπτονται με τοιχογραφίες. Ελάχιστα μνημεία είχαν ορθομαρμαρώσεις και ψηφιδωτά.»⁴

⁴ Χαράλαμπος Μπούρας, Ιστορία της Αρχιτεκτονικής 2^{ος} τόμος, εκδ. ΜΕΛΙΣΣΑ,

1.5.2 Υλικά και τρόποι δομής

Οι κατασκευές έχουν άμεση σχέση με τις αρχιτεκτονικές μορφές, αλλά και με τα μεγέθη των εκκλησιών στις οποίες εφαρμόζονται. Εξαρτώνται από την δυνατότητα επενδύσεων χρημάτων στο νέο κτίριο γεγονός που μαρτυρεί την ποικιλία κατασκευών κατά την ίδια εποχή και στον ίδιο τόπο. Κατά την Μέση Βυζαντινή περίοδο εξακολουθεί να γίνεται χρήση θόλων (ημισφαιρικών, λοφίων, καμάρων, σταυροθολίων με υπερύψωση κ.α.) καθώς και τοιχοποιιών από λίθους και τούβλα (υπάρχουν και περιπτώσεις δομής από τούβλα εξ ολοκλήρου στις οποίες το πάχος του συνδετικού κονιάματος στους οριζόντιους αρμούς έχει το ίδιο πάχος με τα τούβλα, δηλαδή 2-3,5 εκατοστά). Η κατασκευή των θόλων γινόταν πάντοτε σχεδόν από τούβλα, με τον τρόπο αυτό επέτρεπε την συγκέντρωση φορτίων και πλάγιων δυνάμεων, έτσι ώστε σε ορισμένα κτίρια οι εξωτερικοί τοίχοι να διαλύονται σε σειρά από πεσσούς ανάμεσα στους οποίους υπάρχουν ανοίγματα, αφόρτιστα στοιχεία, ελαφροί τοίχοι ή διαφράγματα. Κατά τον 11^ο και τον 12^ο αιώνα παρατηρούνται τοιχοποιίες με εναλλασσόμενες οριζόντιες ζώνες από ημιλαξευτούς λίθους και τούβλα καθώς και το σύστημα της ‘αποκρυμμένης πλίνθου’ (παρουσιάζεται ιδιαίτερα στην Πρωτεύουσα). Οι οριζόντιες επιφάνειες γίνονται εξ ολοκλήρου από οριζόντια τούβλα, τα οποία εναλλάξ φαίνονται ή υποχωρούν κατά δύο ή τρία εκατοστά και σκεπάζονται με το κονίαμα το οποίο έχει κατάλληλο αρμολόγημα.

Εικόνα δεξιά: Α. Πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας, οδοντωτή ταινία και οδοντωτό γείσο, σε όψη και τομή. Β. Σύστημα της κρυμμένης πλίνθου σε όψη και τομή. Στην Ελλάδα, θα συναντήσουμε κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα νέες μεθόδους και θα διαπιστώσουμε και εξέλιξη των μεθόδων αυτών. Οι τοιχοποιίες, που πριν από το έτος 1000 ήταν σχεδόν πάντοτε από αγρούς λίθους, εξελίσσονται με την συνεχώς αυξανόμενη εφαρμογή τούβλων. Γύρω στην αρχή της δευτέρας χιλιετηρίδος συνηθίζεται κτίσιμο με ογκώδεις λίθους και παρεμβολή λεπτών τούβλων σε οριζόντιες ακανόνιστες στρώσεις ή γεμίσματα ενδιάμεσων κενών με οριζόντια τούβλα. Πολλές φορές γίνεται εφαρμογή αρχαίου οικοδομικού υλικού σε Δευτέρα χρήση (καθολικόν Οσίου Λουκά). Επόμενη φάση είναι την τοιχοποιίας με λίθους όχι απολύτως κανονικούς καθώς και παρεμβολή πλίνθων οριζοντίων και καθέτως στους αρμούς. Τα σύστημα αυτό εξελισσόμενο φθάνει στο τυπικό πλινθοπερίκλειστο σύστημα που δεσπόζει κατά την εποχή αυτή και ακόμα αργότερα : Οι λίθοι είναι λαξευμένοι, με ορθογώνιο σχήμα και κτίζονται κατά στρώσεις.⁵



Εικ.:3 Ενισχυτικό τόξο κάμαρας (σφενδόνιο) σε κάτοψη, όψη και αξονομετρικό (Πηγή: Χαράλαμπος Μπούρας, Ιστορία της Αρχιτεκτονικής 2^ος τόμος, εκδ. ΜΕΛΙΣΣΑ)

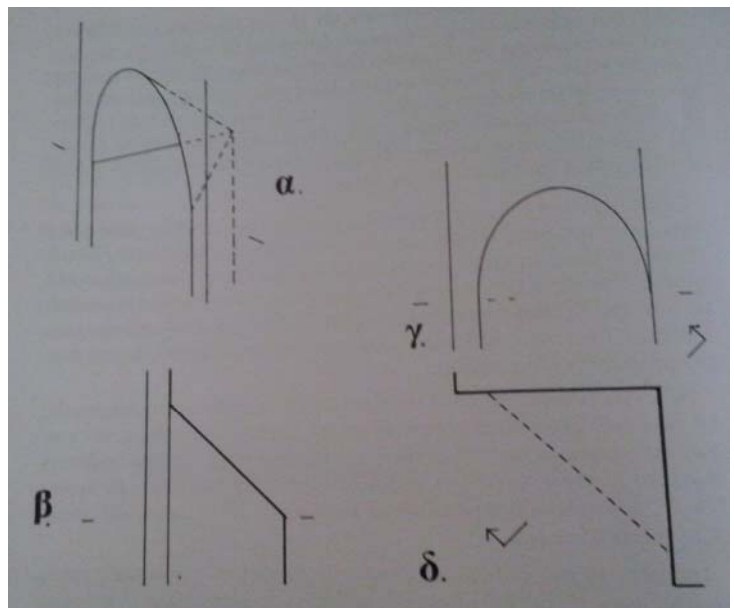
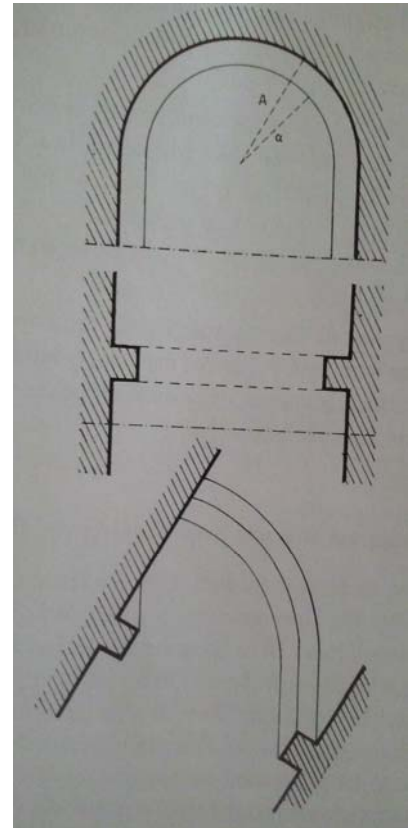
⁵ Μεταξύ των λίθων του πλινθοπερικλείστου ή του ατελούς πλινθοπερικλείστου συστήματος, θα συναντήσουμε πολλές φορές μικρού μεγέθους κοσμήματα από λεπτά τούβλα. Ήδη από τις αρχές του 11^{ου} αιώνα απαντούν τα γράμματα, απλά και χωρίς συγκεκριμένο νόημα γραφής, συνήθως Χ, Ι, ή Κ ίσια η ανάποδα. Συνήθως απαντούν και κουφικά γράμματα, πήλινα. Στην Ελλάδα απαντούν απλά ή διηνηθημένα, εξελιγμένα ήδη προς αφηρημένα διακοσμητικά μοτίβα, και όχι αναγνώσιμα γράμματα (Άγιοι Απόστολοι της Αθηναϊκής Αγοράς).

Εικ.:4 Ενισχυτικό τόξο κάμαρας (σφενδόνιο) σε κάτοψη, όψη και αξονομετρικό (Πηγή: Χαράλαμπος Μπούρας, Ιστορία της Αρχιτεκτονικής 2^{ος} τόμος, εκδ. ΜΕΛΙΣΣΑ)

Τόσο στους οριζώντιους όσο και στους κατακόρυφους αρμούς τους παρεμβάλλονται λεπτά τούβλα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι επιμελημένες αυτές μεσοβυζαντινές τοιχοποιίες του ελλαδικού χώρου περιορίζονται μόνο στις εξωτερικές επιφάνειες των κτιρίων, στις επιφανείς προσόψεις, και ότι οι λαξευτοί λίθοι δεν καταλαμβάνουν ολόκληρο το πάχος των τοίχων που κτίζονται σε συνδυασμό με απλούς αργούς λίθους. Από αλάξευτες πέτρες ανεγείρονται και οι εσωτερικοί, μικρότερης σημασίας, τοίχοι. Στην περιοχή της Ελλάδος έχουμε πολύ συχνά κατά την οικοδόμηση χρήση αρχιτεκτονικού υλικού από ερειπωμένα αρχαία, ελληνικά συνήθως, κτήρια. Πολλές φορές ενσωματώνοντας τα στις προσόψεις με πρόθεση καλλιτεχνικής συνθέσεως. Τον 11^ο και 12^ο αιώνα στις τοιχοποιίες εκκλησιών της Ελλάδος θα συναντήσουμε και τους μεγάλους σταυρούς, που διαρθρώνουν την επιφάνεια τους. Αποτελούνται από λαξευτές πέτρες και εντάσσονται στις πλινθοπερίκλειστες τοιχοποιίες, συνήθως χαμηλά, στην βάση του ναού (Καπνικαρέα).

Πολύ ποιο σπάνια, κυρίως στον 12^ο αιώνα θα συναντήσουμε τις απλές τοιχοποιίες από λαξευτούς ορθογωνισμένους λίθους, αλλά παραλλήλως σε κτίρια μικρής σημασίας, απλές τοιχοποιίες από αργολιθοδομή. Οι θόλοι, θα εξακολουθήσουν να γίνονται στην Ελλάδα από λίθους, πλίνθους ή και τα δύο μαζί. Νέο είδος θόλου που εφαρμόζεται στην Ελλάδα είναι τα ημιχώνια. Πρόκειται για κωνικές επιφάνειες, η γενέτειρα των οποίων γεφυρώνει μια ορθή γωνία σε κάτοψη. Χρήση του έγινε σε οκταγωνικούς τύπου εκκλησίες, η καταγωγή τους φαίνεται ότι είναι ανατολική (περσική). Απαντούν μόνο στην Ελλάδα, αν και υπάρχουν ενδείξεις για την παρουσία τους και στην Πόλη. Οι σφαιρικοί θόλοι στην Ελλαδική Σχολή γίνονται συνήθως σε ξυλότυπο, και μάλιστα από αργούς λίθους. Αργότερα (12^ο αιώνας) αρχίζουν να γίνονται και από λαξευτούς λίθους. Το ίδιο γίνεται και με τις απλές κάμαρες. Υπάρχουν όμως και τρούλοι από ελαφρά τούβλα και μάλιστα με νευρώσεις ή λίθοι με νευρώσεις. Τα τόξα, όταν είναι εμφανή (θυρών, παραθύρων κ.τ.λ.), γίνονται σχεδόν πάντοτε από τούβλα. Όταν είναι αφανή (στο εσωτερικό των εκκλησιών που πάντοτε καλύπτονται με επιχρίσματα), γίνονται με λίθους, πολλές φορές λαξευμένους. Κατά τον 12^ο αιώνα θα αρχίσουν να εμφανίζονται λαξευτά τόξα και στο εσωτερικό και στο εξωτερικό των μνημείων.⁶»

Εικ.:5 Γεφύρωση γωνίας με κωνικό. α. Αξονομετρικό, β. Τομή, γ. Όψη, δ. Κάτοψη (Πηγή: Χαράλαμπος Μπούρας, Ιστορία της Αρχιτεκτονικής 2^{ος} τόμος, εκδ. ΜΕΛΙΣΣΑ)



⁶ Χαράλαμπος Μπούρας, Ιστορία της Αρχιτεκτονικής 2^{ος} τόμος, εκδ. ΜΕΛΙΣΣΑ,

2 Οι ναοί της Αττικής

«Η τέταρτη Σταυροφορία κατέληξε το 1204 στην κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους και στον κατακερματισμό της βυζαντινής αυτοκρατορίας σε διάφορα ελληνικά και λατινικά κράτη. Η Αττική, η Μεγαρίδα και η Βοιωτία συναποτελέσαν το Δουκάτο των Αθηνών με έδρα τη Θήβα, ένα από τα σπουδαιότερα φεουδαρχικά φραγκικά κράτη της Ανατολής, που έζησε έως το 1311. Η περιοχή της Αττικής στερήθηκε τον περίφημο μητροπολίτη της Μιχαήλ Χωνιάτη που αντικαταστάθηκε από έναν αντιπρόσωπο της Καθολικής Εκκλησίας, αλλά σχετικά λίγοι βυζαντινοί ναοί μετατράπηκαν σε καθολικούς, και γενικώς υπήρξε μια ελευθερία στην άσκηση της Ορθόδοξης λατρείας. Έτσι εξηγείται και το γεγονός ότι, σε συνδυασμό με την οικονομική άνθηση που επιτεύχθηκε στο Δουκάτο των Αθηνών, κυρίως χάρη στη βιοτεχνία των μεταξωτών της Θήβας, κτίστηκαν σ' αυτό αρκετές βυζαντινές εκκλησίες.»⁷

«Αττική, ανήκε στη δικαιοδοσία των κρατικών αξιωματούχων που έδρευαν στην Αθήνα και είχαν αρμοδιότητες διοικητικές, δικαστικές και οικονομικές. Η Αττική μαζί με τη Μεγαρίδα, πιθανώς και τα νησιά Σαλαμίνα και Αίγινα, συγκροτούσαν στα τέλη του 12ου αι. το Όριο Αθηνών. Εκκλησιαστικά, οι οικισμοί της αθηναϊκής πεδιάδας υπάγονταν στην άμεση δικαιοδοσία του μητροπολίτη Αθηνών, μαζί με όλη επίσης την Αττική.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος που κυριαρχεί είναι αυτός του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο, σε παραλλαγές. Αντιπροσωπεύονται ο οκταγωνικός (Δαφνί), ο σύνθετος με συνεπτυγμένο ιερό βήμα (Πετράκη), ο ημισύνθετος (Καισαριανή), ο απλός τετρακίονιος (Αγία Θέκλα), ο τετράστυλος (Ομορφοκκλησιά), ο δικιόνιος (Αγία Τριάδα Γουδή, Ομολογητές), ο δίστυλος (Κυνηγός) και ο συνεπτυγμένος (Άγιος Νικόλαος Σπηλιάς Πεντέλης). Υπάρχουν επίσης δύο παραδείγματα του λεγόμενου μεταβατικού τύπου του σταυροειδούς εγγεγραμμένου (Φραγκοκλησιά Πεντέλης και Φραγκοκκλησιά Καισαριανής). Από άλλους τύπους, απαντούν τέσσερις περιπτώσεις μονόχωρων δρομικών ναών, από τις οποίες οι δύο αβέβαιες. Η ελλιπέστατη γνωστή περίπτωση της μεσοβυζαντινής φάσης της τρίκλιτης βασιλικής του Αλίμου, μαζί με τον κοιμητηριακό ναό της μονής Δαφνίου, αποτελούν τα μόνα δείγματα της περιορισμένης διάδοσης του τύπου κατά την περίοδο αυτή. Η πρακτική της ανοικοδόμησης ναών στα ερείπια παλαιοχριστιανικών βασιλικών είναι κοινή κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους, όπως δείχνουν στην περιοχή της Αττικής οι περιπτώσεις των βασιλικών των Καλυβίων Κουβαρά, της Σταμάτας (από τον 11ο αι.), του Λαυρεωτικού Ολύμπου (πριν από τον 12ο αι.) και της Ελευσίνας, και συνήθως τα νέα κτίσματα καταλαμβάνουν το κεντρικό μόνον κλίτος των παλαιότερων μνημείων. Όλοι οι παραπάνω ναοδομικοί τύποι απαντούν την ίδια περίοδο στην Αθήνα. Όπως επιβεβαιώνουν τα μορφολογικά και τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά τους, τα σχέδια, οι τεχνίτες και τα υλικά προέρχονται από την πόλη. Ιδιαίτερη σημασία ανάμεσα στα μνημεία του πεδίου έχει το καθολικό της μονής Πετράκη, που πιθανώς αποτελεί, σύμφωνα με τον Χαράλαμπο Μπούρα, τον πρώτο ναό με τον οποίο εισάγονται Κωνσταντινουπολίτικες αρχιτεκτονικές ιδέες στη νότια Ελλάδα, πριν ακόμη από την Παναγία της μονής του Οσίου Λουκά. Σε αυτή την περίπτωση, τεκμηριώνονται άμεσες επαφές της Αθήνας με τη βυζαντινή πρωτεύουσα και τις εκεί εξελίξεις στο πεδίο της ναοδομίας. Δύο είναι τα κύρια στοιχεία του διακόσμου των παραπάνω μνημείων, τα αρχιτεκτονικά γλυπτά και η εντοίχια ζωγραφική. Από τα πρώτα έχουν διατηρηθεί στην αρχική τους θέση ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη δομικού κυρίως χαρακτήρα, όπως υπέρθυρα, πλαίσια θυρών, κιονόκρανα, επιθήματα κιονίσκων και κοσμήτες. Το σημαντικότερο στοιχείο του γλυπτού εξοπλισμού των ναών, τα τέμπλα, έχουν σε όλες σχεδόν τις εξεταζόμενες

⁷ Δ' ΤΟΜΕΑΣ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ Τ Η Σ Π Ο Λ Υ Τ Ε Χ Ν Ι Κ Η Σ ΣΧΟΛΗΣ Τ Ο Υ Α . Π . Θ .
10Η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ ΚΑΙ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ, σελ.169,ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
2006

περιπτώσεις καταστραφεί και διαρπαγεί· στα καθολικά του Κυνηγού και της Καισαριανής έχουν αναστηλωθεί σε νεώτερους χρόνους, ενώ το τέμπλο του Δαφνίου έχει αναπαρασταθεί σχεδιαστικά, βάσει των σωζόμενων τμημάτων του. Πολύ περισσότερα όμως είναι τα κάθε είδους γλυπτά που σώζονται επαναχρησιμοποιημένα σε μεταγενέστερα κτίσματα ή ως απλά συλήματα, με άγνωστη την αρχική θέση τους. Ο αριθμός τους είναι ενδεικτικός της θέσης της Αθήνας ως ενός από τα σημαντικότερα κέντρα μαρμαρογλυπτικής στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο αυτή. Τα έργα από τα περίχωρα της πόλης εντάσσονται στην καλλιτεχνική παραγωγή αθηναϊκών εργαστηρίων και ντόπιων τεχνιτών, και καταδεικνύουν το εύρος και την ποικιλία της.

Στο κεφάλαιο της μοναστηριακής αρχιτεκτονικής, έχουν διασωθεί ελάχιστα κτίσματα από τα οικοδομικά συγκροτήματα που περιέβαλαν τα καθολικά. Μόνο στη μονή Δαφνίου διατηρήθηκε ο αρχικός οχυρός περίβολος, που διακρίνεται για την στιβαρή και άρτια κατασκευή του, με προεξέχοντες πύργους, καλά προστατευμένες πύλες και εσωτερικό περίδρομο· είναι προφανές ότι δεν προοριζόταν να προφυλάσσει μόνο το μοναστήρι, αλλά εξυπηρετούσε την επιτήρηση και την άμυνα, σε περίπτωση κινδύνου, του ομωνύμου περάσματος. Ο κύριος, δυτικός πυλώνας του Δαφνίου προστατευόταν στη βάση ενός πύργου, με διπλές θύρες, και ο ανατολικός οδηγούσε σε μακρύ διαβατικό. Αυτή η αμυντική μέριμνα δεν απαντά στο μεταγενέστερο πυλώνα της μονής του Κυνηγού, που έχει τη μορφή ενός συνεπτυγμένου προτύλου με διακοσμητικό πρωτίστως χαρακτήρα.»⁸

⁸ Τοπογραφικά του αθηναϊκού Πεδίου κατά τη μέση Βυζαντινή Περίοδο (9ος - 12ος αιώνας), Γεώργιος Πάλλης

1 Περιοχή μελέτης

Στο τρίτο κεφάλαιο θα οριοθετήσουμε την περιοχή μελέτης, επίσης θα γίνουν αναφορές στην προέλευση της ονομασίας της περιοχής. Θα παρουσιάσουμε την γενική εικόνα που επικρατούσε στην Αθήνα κατά την υστεροβυζαντινή εποχή ως προς την πορεία και τύχη που ακολούθησαν οι Αθηναϊκές εκκλησίες την εποχή εκείνη, καθώς τους λόγους, τις αιτίες που οδήγησαν στην εξαφάνιση και καταστροφή τους. Μέσα από παραδείγματα του 19^{ου} αιώνα θα παρατηρήσουμε τις επιρροές της βυζαντινής ναοδομίας στις μετέπειτα γενεές.

1.1 Τα όρια της Πλάκας

Τα όρια της περιοχής με την υπόλοιπη πόλη αποτελούν ορισμένοι σημαντικοί άξονες του κέντρου, καθώς συνορεύει με το Εμπορικό Τρίγωνο.

Σαν περιοχή μελέτης στην παρούσα εργασία καθορίστηκε η περιβαλλόμενη ανατολικά υπό την οδό Φιλελλήνων και στη νοτιοανατολική πλευρά της από τη λεωφόρο Αμαλίας. Επιπλέον, η λεωφόρος Διονύσου Αρεοπαγίτη αποτελεί το νότιο και η οδός Θρασύλλου το νοτιοδυτικό άκρο της. Τέλος, την Πλάκα οριοθετούν, οι οδοί Ερμού και Αδριανού, ενώ γειτνιάζει με την Αρχαία Αγορά-μέρος της στοάς του Αττάλου αποτελεί όριο της περιοχής.



ΕΙΚ.6: Χάρτης της περιοχής της Πλάκας. (Πηγή: από διαδίκτυο)

1.2 Ιστορική αναδρομή

«Συνιστά την πιο παλιά περιοχή των Αθηνών και οριοθετείται χωροταξικά στους ΒΑ πρόποδες της Ακρόπολης. Η Πλάκα είναι η περιοχή που αποτελεί τον ιστορικό πυρήνα της Αθήνας, σ' όλη την διάρκεια της ιστορικής της εξέλιξης. Είναι μια από τις αρχαιότερες πόλεις που αναπτύχθηκαν γύρω σε μια ακρόπολη και διατηρεί ακόμη και σήμερα την ίδια θέση γύρω από τον βράχο της Ακροπόλεως, διαμορφώνοντας ανάλογα την έκταση της κατά καιρούς. Η πόλη αναπτύσσεται σε ομόκεντρους κύκλους, όπου σε κάθε χρονική περίοδο την περικλείουν τείχη. Οι δρόμοι χαράσσονται άλλοτε γύρω από τον κύριο πυρήνα (ακολουθώντας την μορφολογία του εδάφους), άλλοτε κυκλικά και άλλοτε ακτινωτά (ξεκινώντας από την ρίζα του βράχου).

Κατά τους Βυζαντινούς χρόνους (6^{ος} - 13^{ος} αιώνας, 525-1204) παρόλο που η πόλη κατέληξε ασημαντη επαρχιακή πολιτεία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας παρατηρείται άνθηση της πόλεως από τον 9^ο μέχρι τον 12^ο αιώνα με το κτίσιμο 40 εκκλησιών.⁹

1.3 Οι εκκλησίες της Πλάκας

Οι σημαντικότεροι βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί ναοί της περιοχής

Σύμφωνα με τις υπάρχουσες μαρτυρίες, ο αριθμός των εκκλησιών της Αθήνας έφθασε στο απόγειο του κατά την Μεταβυζαντινή περίοδο, και ειδικότερα κατά την πρώτη περίοδο της Τουρκοκρατίας (1456-1687). Έτσι από τον 17^ο αιώνα από τον Γάλλο Ιησουίτη Babin αναφέρονται περί τις 300 εκκλησίες και από τον, επίσης Γάλλο αρχαιολόγο Spon, περί τις 200. Παρά τη σημαντική διαφορά, που οφείλεται μάλλον στην ασάφεια των ορίων μεταξύ της πόλης και της υπαίθρου κατά την περίοδο εκείνη, εντύπωση προκαλεί το μεγάλο πλήθος των εκκλησιών της Αθήνας, σε σχέση μάλιστα με την μικρή τότε έκτασή της.

Η επανάσταση του 1821, αντίθετα με το ότι θα πίστευε κανείς, παρά της μεγάλης κλίμακας τοπικές πολεμικές επιχειρήσεις τις διαδοχικές πολιορκίες της Ακρόπολης, τις βίαιες οδομαχίες και την επί τετραετία εγκατάλειψη της πόλης από τους Αθηναίους (1826-1830), δεν προκάλεσε γενική και ανεπανόρθωτη καταστροφή των εκκλησιών της Αθήνας. Έτσι, κατά τον 1832, από τον Γερμανό αρχαιολόγο Ross καταγράφονται περί τις 130 βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί ναοί. Βέβαια αρκετές από αυτές ήταν σε μορφή ερειπίων, χωρίς στέγες, κουφώματα κ.λπ., είναι όμως βέβαιο ότι όλες επιδέχονταν συμπληρώσεις και επισκευές. Όμως ελάχιστες- γύρω στις 15 από τις διασωθείσες αυτές εκκλησίες- επισκευάστηκαν τότε, και μάλιστα με τρόπο αρκετά ελεύθερο, από λαϊκούς μαστόρους της εποχής, χωρίς την παρέμβαση ούτε αρχαιολόγων ούτε αρχιτεκτόνων.

Για τη μεγάλη όμως πλειοψηφία των εκκλησιών της Αθήνας τα πράγματα εξελίχθηκαν τραγικά. Έτσι, από τις 150 συνολικά Παλαιοχριστιανικές, Βυζαντινές και Μεταβυζαντινές εκκλησίες της

⁹ Προέλευση της ονομασίας της περιοχής.

Η ονομασία Πλάκα υφίσταται από το πέρας του 16-ου αιώνα και αναφέρονταν σε ένα μικρής έκτασης κομμάτι της σημερινής συνοικίας. Και ειδικότερα το τμήμα γύρω από το Μνημείο του Λυσικράτους, από την οδό Τριπόδων μέχρι τον Άγιο Νικόλαο τον Ραγκαβή. Κατά τον σπουδαίο μας Αθηναιογράφο Δημήτριο Καμπούρογλου, στην διασταύρωση των οδών Θέσπιδος, Αδριανού και Τριπόδων υφίστατο μια μεγάλη άσπρη πλάκα, η οποία και προσέδωσε το όνομα σε εκείνη την περιοχή και ύστερα σε όλη την συνοικία. Κατά μια άλλη ερμηνεία το όνομα Πλάκα συναρτάται με την επίπεδη μορφή τότε του εδάφους ήτοι : «επίπεδη γη, πεδιάς». Κατά μια άλλη ακόμα εκδοχή το όνομα Πλάκα με βάση τη ανάλυση του Κ. Μπίρη, κατάγεται από την αρβανίτικη λέξη «πλάκ» που σημαίνει παλαιά, επομένως «Πλάκ Αθήνα» υποδηλώνει την Παλαιά Αθήνα και συναρτάται με την διαμονή, στην συνοικία στα τέλη του 16-ου αιώνα Αρβανιτών της Αργοναυπλίας, οι οποίοι καταδιωκόμενοι από τους Τούρκους, επέλεξαν την περιοχή για να εγκατασταθούν, δίνοντάς της και το επίθετο «Παλαιά». Σταδιακά έτσι ο χαρακτηρισμός άρχισε να περιγράφει ολόκληρη την συνοικία.

Αθήνας, που κατόρθωσε να εντοπίσει ο αρχιτέκτονας Γιάννης Τραυλός, μόνο 24 σώθηκαν μέχρι σήμερα σχεδόν ακέραιες, 20 παρέμειναν σε μορφή ερειπίων, 11 παραμορφώθηκαν με μεταγενέστερες επεμβάσεις, 10 αντικαταστάθηκαν με νέες και τέλος, 85 εκκλησίες κατεδαφίστηκαν και χάθηκαν για πάντα.

Κατά την πρώτη φάση της ανοικοδόμησης της νέας πρωτεύουσας (1835-1850), πολλές εκκλησίες κατεδαφίστηκαν τότε χάριν της ρυμοτομίας για τη διάνοιξη, δηλαδή, νέων οδών και τη δημιουργία νέων πλατειών και νέων οικοδομικών τετραγώνων. Επιπλέον, κατά την διαταγή της τότε κυβέρνησης και τα οικοπέδα ή μάλλον εκκλησιόπεδα, πολλών εκκλησιών πωλήθηκαν, έτσι ώστε τα μεν χρήματα των πωλήσεων να διατεθούν για τη ανέγερση του νέου κτιρίου του Πανεπιστημίου τα δε υλικά τους να χρησιμοποιηθούν στην από το 1842, ανέγερση του νέου Μητροπολιτικού ναού και από τον 1846, του νέου ναού της Αγ. Ειρήνης, (Αιόλου). Η εκκλησία της Καπνικαρέας, γλύτωσε από τη σχεδιασμένη κατεδάφιση της, για τη διεύρυνση της οδού Ερμού, μόλις την τελευταία στιγμή, κι αυτό χάρις σε δυναμική παρέμβαση του φιλότεχνου βασιλιά Λουδοβίκου της Βαυαρίας, πατέρα του Όθωνα.

Υπολογίζεται ότι 70 περίπου Βυζαντινές και Μεταβυζαντινές εκκλησίες κατεδαφίστηκαν τότε χάριν της ρυμοτομίας. Όμως, το κακό δεν σταμάτησε εκεί. Νέες περιπέτειες περίμεναν και τις υπόλοιπες 60 σχεδόν ακέραιες εκκλησίες που είχαν διασωθεί. Η αμέσως επόμενη φάση των αρχαιολογικών ανασκαφών ήταν μοιραία για τις μισές από τις 30 Βυζαντινές και Μεταβυζαντινές εκκλησίες κατεδαφίστηκαν τότε χάριν ανευρέσεως αρχαίων ή ακόμη και με την απλή υποψία ανευρέσεων αρχαίων. Αναφέρουμε, μεταξύ άλλων, τη Μεγάλη Παναγία, τον Αγ. Ασώματο «στα σκαλιά», την Πυργιώτισσα, τον Χριστό, τον Προφ. Ηλία κ.λπ.

Ο αρχιτέκτονας και επί 40 συνεχή χρόνια Διευθυντής του σχεδίου Πόλεως του Δήμου Αθηναίων Κώστας Μπίρης, στο μνημειώδες έργο του για την Αθήνα, σχολιάζει και κρίνει ως εξής τις γενόμενες τότε κατεδαφίσεις των μεσαιωνικών εκκλησιών της πόλης, «οι πρώτοι Έλληνες αρχαιολόγοι, ενδιαφερόμενοι αποκλειστικός δια τα μνημεία της αρχαιότητας, επέδειξαν πλήρη αδιαφορία και αστοργία δια τας εκκλησιάς της παλαιάς πόλεως, τας οποίας δεν δίσταζαν να κατεδαφίζουν, ως άνευ αξίας κτίσματα, οσάκις η θέσης των τους ενδιέφερε δια κάποια αρχαιολογική έρευνα».¹⁰

Ο κατάλογος και η περιγραφή των εκκλησιών της Αθήνας που εξαφανίστηκαν έκτοτε διαπαντός δημοσιεύτηκε, συστηματικά, το έτος 1929, από τον τότε Έφορο Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ανδρέα Ξυγγόπουλο, ενώ η θέση τους στον πολεοδομικό ιστό της πόλης, κατά τη δεύτερη Τουρκοκρατία δημοσιεύθηκε από τον αείμνηστο αρχιτέκτονα και αρχαιολόγο Γιάννη Τραυλό, στη διδακτορική του διατριβή, το έτος 1960.

Αναφέρουμε ενδεικτικά, μερικά, ακόμη ονόματα εκκλησιών που, δυστυχώς, δεν θα συναντήσουμε ποτέ πια στους δρόμους της Αθήνας: Παναγία η Κυρά του Καντήλη, Άγιος Παντελεήμων (η μεσαιωνική Μητρόπολη της Αθήνας), Άγιος Ιωάννης του Μαγκούτη, Άγιος Κωνσταντίνος του Σαΐτα, Άγιος Δημήτριος του Κατηφόρη, Παναγία του Αγγέλου(Μπενιζέλου), Σωτήρα της Παζαρόποτρας, Παναγία η Κιμινιάτησσα, Παναγία η Ροδακιώτισσα, Παναγία του Μπάμπαρη, Παναγία του Σαρρή, Άγιος Νικόλαος του Καλογριώνη, Αγία Μαύρα, Άγιος Φράγκος, Άγιος Ιωάννης στις Κολώνες, Παναγία στην Πέτρα κ.λπ., κ.λπ.»¹¹

¹⁰ Νικ. Σ. Χαρκιολάκης, Οι εκκλησίες της Πλάκας, Επτά Ημέρες της Καθημερινής, σ.10-14, 23 Ιουνίου 1996

¹¹ Νικ. Σ. Χαρκιολάκης, Οι εκκλησίες της Πλάκας, Επτά Ημέρες της Καθημερινής, σ.10-14, 23 Ιουνίου 1996

1.4 Ναοδομία του 19^{ου} αιώνα

Στην παρούσα ενότητα παρουσιάζονται οι τάσεις και οι επιρροές στην σύγχρονη ελληνική αρχιτεκτονική και τον καθοριστικό ρόλο της Αθήνας στην διαμόρφωσή της. Στην ναοδομία επικρατεί έντονη η βυζαντινή επιρροή, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Μητρόπολη των Αθηνών αποτελούμενη από πολλά βυζαντινά στοιχεία.

«Τα πρώτα βήματα της σύγχρονης ελληνικής αρχιτεκτονικής συμπίπτουν με την εγκαθίδρυση της βασιλείας του Όθωνα, και ποιο συγκεκριμένα, αφενός με την μόνιμη παρουσία πολλών Βαυαρών μηχανικών και τεχνιτών ως το 1843 και αφετέρου, με την περιοδική πρόσκληση διαφόρων πάλι Ευρωπαίων, κυρίως Γερμανών αρχιτεκτόνων για να τους αναθέτουν συγκεκριμένα έργα στην Ελλάδα. Με αυτόν τον τρόπο σχεδιάστηκε ένα μεγάλο μέρος από τα σημαντικότερα νεοκλασικά μνημεία της σύγχρονης Ελλάδος. Αυτά με την σειρά τους αποτέλεσαν διαρκείς πηγές έμπνευσης για του Έλληνες μηχανικούς και τεχνίτες, που σε συνέχεια διέδωσαν τη νέα αυτή αρχιτεκτονική σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο. Ο νεοκλασικισμός που μεταφυτεύτηκε στην Ελλάδα παρουσίασε ορισμένες ιδιομορφίες σε σχέση με τον ευρωπαϊκό Κλασικισμό, όπως θέματα που σχετίζονται με την χρονική διαδοχή, τη διάρκεια και την καθυστέρηση των διαφόρων ρευμάτων που πρώτα παρουσιάζονται στην Ευρώπη, υπάρχουν και θέματα περιεχομένου. Η Ελληνική αρχιτεκτονική του 19^{ου} αιώνα είναι πιο αμιγής και δεν ανταγωνίζεται παλαιότερες μορφές, μια και το πρόσφατο παρελθόν έχει απορριφτεί σαν προϊόν της σκλαβιάς. Το είδος του κλασικισμού που υιοθετείται είναι πολύ πιο κοντά στα αρχαία πρότυπα σε αυτό βοηθάει η γειτνίαση με τις αρχαιότητες που μπορούσαν να μελετηθούν άμεσα. Οι κοινωνικό-οικονομικές συνθήκες εκείνης της περιόδου επιβάλουν μικρής κλίμακας έργα, με χαμηλό προϋπολογισμό. Στην Ελλάδα, αν κανείς εξαιρέσει τα Ανάκτορα, δεν θα χτιστεί τίποτε ισάξιο με τα τεράστια κλασικιστικά συγκροτήματα της Ευρώπης. Επίσης, οι μικρές ιδιοκτησίες θα αποθαρρύνουν οποιαδήποτε μεγαλόπνοα έργα και η χρόνια κυβερνητική φτώχεια θα αποτρέψει τις πιο φιλόδοξες πολεοδομικές εφαρμογές. Η λιτότητα θα επηρεάσει αναγκαστικά και τη μορφή, ώστε να λείψουν οι ακρότητες σε μεγάλο βαθμό. Τέλος ο ελληνικός Κλασικισμός αποκτά έντονα εθνικό περιεχόμενο.

1.4.1 Αθηναϊκή Ναοδομία του 19^{ου} αιώνα

Το γεγονός ότι η Αθήνα έγινε η πρωτεύουσα του Ελληνικού Κράτους συντέλεσε ώστε να συγκεντρώσει όλες τις διοικητικές εξουσίες, να γίνει έδρα όλων των Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων και συνεπώς σημείο σύγκρουσης των ιδεολογικών αντιπαραθέσεων. Ταυτόχρονα κατέστη και το Εκκλησιαστικό και οικονομικό κέντρο της επικράτειας. Όλα αυτά προσδίδουν μια ιδιαίτερη σημασία στην αυτοτελή θεώρηση των Αθηναϊκών Ναών. Οι μελέτες και αναφορές που έχουν μέχρι σήμερα για την ναοδομία στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα επικεντρώθηκαν στα μνημεία των Αθηνών, δημιουργώντας την εντύπωση ότι τα μνημεία αυτά εκπροσωπούν αντιπροσωπευτικά το σύνολο της Ελλαδικής ναοδομίας. Εξάλλου, το σύνολο των γνωστών αρχιτεκτόνων της εποχής έμενε και εργάζονταν στην Αθήνα και είναι γνωστό ότι πολλά σχέδια ναών της επαρχίας συντάχθηκαν στην Αθήνα και στάλθηκαν για υλοποίηση στις επαρχίες.

1.4.2 Τα Αθηναϊκά μνημεία και οι τάσεις

Η ναοδομία που παράγεται τον 19^ο αιώνα στην Αθήνα με την παρουσία τόσων αρχιτεκτόνων είναι επώνυμη ναοδομία. Τα μνημεία, για τα οποία δεν έχουμε στοιχεία ή αμφιβάλλουμε για τους δημιουργούς τους, είναι βέβαιο ότι δεν είναι προϊόντα ανώνυμης ή λαϊκής αρχιτεκτονικής. Είναι σαφώς προϊόντα σχεδιαστηρίου. Κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις, δεν είναι παράδοξο που η παραδοσιακή ναοδομία δεν επιβιώνει στην Αθήνα. Εξάλλου στην Αθήνα, και στην διάρκεια της Τουρκοκρατίας, η μεταβυζαντινή Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική περιορίστηκε κυρίως στην ανασκευή της πληθώρας των παλαιότερων βυζαντινών μνημείων παρά στη δημιουργία νέων

τύπων ναών. Το χαριτωμένο παράδειγμα του Αγίου Γεωργίου στο Λυκαβηττό δεν αποτελεί παρά εξαίρεση. Αντίθετα η Αθήνα ποτέ δεν έπαψε να είναι ο ένας πόλος του Κλασικισμού και το κύριο κέντρο αναφοράς του κινήματος του Νεοκλασικισμού. Στην πόλη των Αθηνών η επιβίωση του κλασικού πνεύματος είχε μια γόνιμη, δημιουργική συμβολή στην τοπική εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην διάρκεια της παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής περιόδου.

Η επανάκαμψη του ίδιου πνεύματος στην Αθηναϊκή ναοδομία του 19^{ου} αιώνα, κάτω από αυτές τις συνθήκες ήταν απόλυτα φυσιολογική. Η Αθηναϊκή ναοδομία εμφανίζεται με μνημεία στα πλαίσια τριών τάσεων (του Νεοκλασικισμού, του Νεοβυζαντινισμού και του Ελληνοβυζαντινισμού). Ούτε Επτανησιακές Επιδράσεις θα διαπιστώσουμε στην Αθηναϊκή ναοδομία, αλλά και ούτε εκλαΐκευση του επίσημου ύφους, όμοια με αυτήν που διαπιστώθηκε στον αγροτικό χώρο.

- Ο Νεοκλασικισμός

Έχοντας υπ' όψη την νεοκλασική κοσμική αρχιτεκτονική στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα, θα ήταν δυνατόν να υποτεθεί ότι οι νεοκλασικές εκκλησίες θα κυριαρχούσαν στην πόλη την εποχή αυτή. Αντίθετα όμως, στην πραγματικότητα οι ναοί με αυστηρή εφαρμογή του κλασικιστικού μορφολογικού λεξιλογίου είναι μόνο δυο: Η Αγία Ειρήνη της οδού Αιόλου και ο Άγιος Κων/νος Ομόνοιας. Η πρώτη είναι εμπνευσμένη από τα αναγεννησιακά πρότυπα του Κλασικισμού και αποτελεί τον πρώτο ναό αυτού του είδους στον Ελλαδικό χώρο. Η δεύτερη εκκλησία, που είναι και το τελευταίο δείγμα του αυστηρού Κλασικισμού, υπέβαλε μια τυπολογική και μορφολογική οργάνωση που δεν βρήκε ανταπόκριση για περαιτέρω εφαρμογές. Αν και φαίνεται ότι οι περισσότερες από τις εκκλησίες της τάσης του Νεοκλασικισμού παρήχθησαν σε Αθηναϊκά σχεδιαστήρια, είναι φανερό ότι ακόμη και μέσα στην Αθήνα ο αυστηρός Κλασικισμός, αντίθετα απ' ότι συνέβη στην κοσμική αρχιτεκτονική, δεν βρήκε πλατιά εφαρμογή. Εν τούτοις, η Αθήνα ήταν το κέντρο, απ' όπου προήλθαν, σχεδιαστικά τουλάχιστον, σχεδόν όλοι οι ναοί της τάσης του Νεοκλασικισμού που βρήκαν, έστω περιορισμένη χρήση στην εν γένει Ελλαδική ναοδομία. Η απόρριψη αυτή του Κλασικισμού, όπως αυτός τουλάχιστον είχε αναπτυχθεί στη Δύση, από την Αθηναϊκή ναοδομία του 19^{ου} αιώνα μπορεί να ερμηνευθεί μόνο αν υποθέσουμε ότι η Αθηναϊκή κοινωνία έβλεπε το κλασικό πνεύμα στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική με διαφορετική άποψη από αυτή των δυτικών κοινωνιών.

- Ο Νεοβυζαντισμός

Η αδυναμία των Αθηναίων αρχιτεκτόνων να εμπνευστούν από τη βυζαντινή παράδοση και η υποκατάσταση του άγνωστου σ' αυτούς βυζαντινού από το πολύ γνωστό τους, λόγω σπουδών, ρωμανικό είχε σαν αποτέλεσμα το ρωμανικό συχνότατα να υποκαταστήσει το βυζαντινό, και θα περιοριστεί στο μορφολογικό κυρίως μέρος και όχι στο τυπολογικό. Ο Άγιος Νικόλαος Πτωχοκομείου και κυρίως η Χρυσοσπηλιώτισσα είναι συνεπέστερες προσπάθειες προσέγγισης του βυζαντινού πνεύματος. Ο μεν Άγιος Νικόλαος κινείται σε μια προσπάθεια αναπαραγωγής του βυζαντινού πρότυπου ναού, ενώ η Χρυσοσπηλιώτισσα αναβιώνει μια τάση δημιουργικότητας, η οποία θα βρει μιμητές στην Ελλαδική επικράτεια. Και στις δύο τάσεις του Νεοβυζαντινισμού, η Αθηναϊκή ναοδομία προσφέρει τα αρχικά πρότυπα όπου τα πρότυπα αυτά δεν θα αντιγραφούν πιστά. Θα αποτελέσουν υπόβαθρο άντλησης αρχιτεκτονικών ιδεών που θα επηρεάσουν σημαντικά, αλλά όχι και αποκλειστικά, την επαρχιακή νεοβυζαντινή ναοδομία της εποχής.

- Ο Ελληνοβυζαντισμός

Στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα, εκδηλώθηκαν δύο κατευθύνσεις στη ναοδομία. Η λαϊκή εκζήτηση για τη διαμόρφωση των λατρευτικών χώρων, στα πλαίσια της Ορθόδοξης βυζαντινής παράδοσης και τη λόγια θεώρηση του κλασικού ιδεώδους στην αρχιτεκτονική. Η Μητρόπολη των Αθηνών αποτελεί τον επιτυχέστερο σταθμό της Αθηναϊκής ναοδομίας του 19^{ου} αιώνα, όπου οι δύο αυτές εκζητήσεις, στο μέτρο του δυνατού και με τις συνθήκες της εποχής, συγχωνεύονται δημιουργώντας το πρότυπο της τάσης του Ελληνοβυζαντινισμού. Σπάνια στην ιστορία της αρχιτεκτονικής μνημείο άσκησε τόση επιρροή στην ναοδομία ενός γεωγραφικού χώρου, καθιστώντας δεσπόζουσα την θέση της Αθηναϊκής ναοδομίας στην Ορθόδοξη ναοδομία όχι μόνο του Ελλαδικού χώρου αλλά του ευρύτερου Αιγαιακού.

Μια τέτοια ευρύτατη χρήση του Ελληνοβυζαντινισμού δεν θα μπορούσε παρά να οδηγήσει σε μια κωδικοποίηση τύπου, μορφής και διακόσμου. Ο Άγιος Νικόλαος Πευκακίων (1889-1995), στην όψιμη περίοδο της Αθηναϊκής ναοδομίας, θα κωδικοποιήσει όλα τα χαρακτηριστικά του Ελληνοβυζαντινισμού, τα οποία θα βρουν εφαρμογή όχι μόνο στους ελληνοβυζαντινούς ναούς των αρχών του 20^{ου} αιώνα, αλλά θ' αποτελέσουν υπόβαθρο εμπνευστών ακόμη και για ναούς της εποχής του μεσοπολέμου. Έτσι, ο Αθηναϊκός Ελληνοβυζαντινισμός θα συμβάλλει ουσιαστικά όχι μόνο στην ανέλιξη της Ελλαδικής ναοδομίας του 19^{ου} αιώνα, αλλά θα αποτελέσει και υπόβαθρο ιδεών για την νεότερη Ορθόδοξη ναοδομία.¹²

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Μητροπολιτικός Ναός Αθηνών. Ο καθεδρικός ναός της Αθήνας, αφιερωμένος στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, θεμελιώθηκε το 1842 και εγκαινιάστηκε στις 21 Μαΐου του 1862. Ο ναός χτίστηκε σε 4 φάσεις. Ο αρχιτέκτονας Θ. Χάνσεν ετοίμασε τα πρώτα σχέδια, στα οποία βασίστηκε το μέρος του κτιρίου μέχρι το ύψος της πρώτης σειράς των παραθύρων. Έπειτα, το 1843, οι εργασίες διακόπηκαν λόγω οικονομικών προβλημάτων. Το 1846, ανέλαβε ο Δημήτριος Ζέζος, εισάγοντας το ελληνοβυζαντινό στοιχείο. Μετά το θάνατό του, το 1857, ο Δήμος Αθηναίων ζήτησε από τον Γάλλο αρχιτέκτονα Francois Boulanger να συνεχίσει την κατασκευή. Αυτός εργάστηκε μαζί με τον Παναγιώτη Κάλκο, που ήταν υπεύθυνος για την εκτέλεση των εργασιών κατασκευής.

Για το χτίσιμο του ναού χρησιμοποιήθηκε υλικό από 72 ερειπωμένες (κατεδαφισμένες) βυζαντινές εκκλησίες. Ο ναός είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος απλός τετράστηλος αλλά με εξαιρετικά επίμηκες το δυτικό σκέλος με αποτέλεσμα να μοιάζει περισσότερο με βασιλική μετά τρούλου. Έχει γυναικωνίτη, υπερώο στο δυτικό τμήμα και υπόγεια κρύπτη.»¹³

¹² Πουλημένος, Γρηγόριος (1997, ΕΜΠ), Η Ελληνική ναοδομία στην περίοδο του νεοκλασικισμού (1830-1912)-σελ 180-185

¹³ ΕΙΚ (7-14): Πηγή: Β' Επιστημονικό συμπόσιο νεοελληνικής εκκλησιαστικής τέχνης (Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 26-27 Νοεμβρίου 2010),σελ. (53,54,62-64), Πρακτικά, Εθνικό και Καποδιστριακό πανεπιστήμιο Αθηνών Θεολογική Σχολή- Τμήμα Θεολογίας, Αθήνα 2012



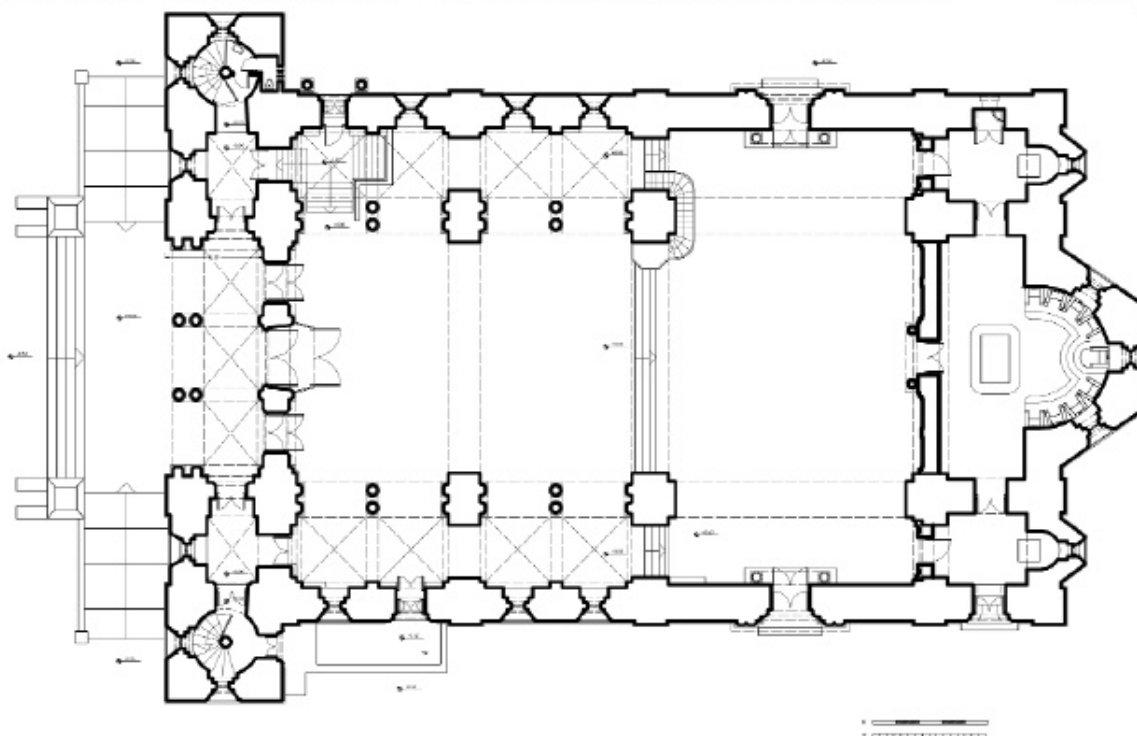
ΕΙΚ.7: Μητροπολιτικός ναός Αθηνών- Άποψη από τα νοτιοδυτικά 'Α- Ρωμαΐδης (Πηγή:(11))



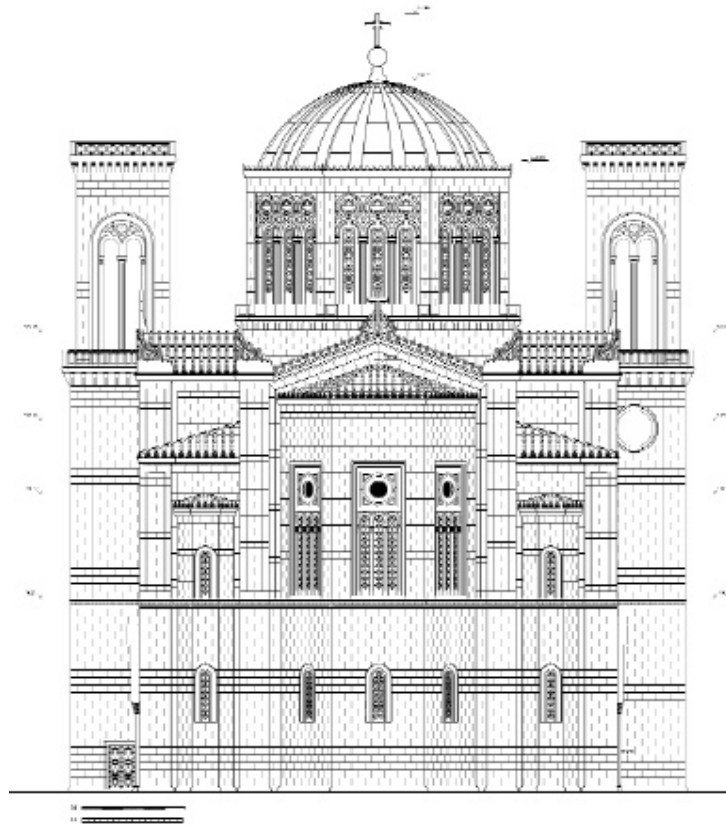
ΕΙΚ.8: Μητροπολιτικός ναός Αθηνών- Το αρχικό σχέδιο του Χάνσεν- Προοπτική απεικόνιση (Πηγή:(11))



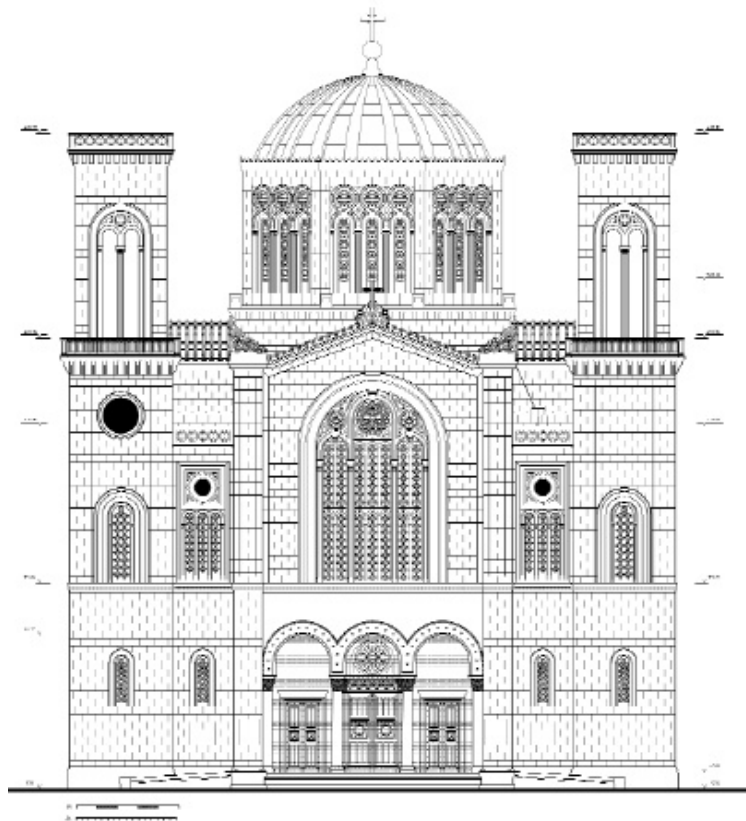
ΕΙΚ.9: Μητροπολιτικός ναός Αθηνών- Το σχέδιο του Χάνσεν όπως τροποποιήθηκε τελικά-Προοπτική απεικόνιση (Πηγή:(11))



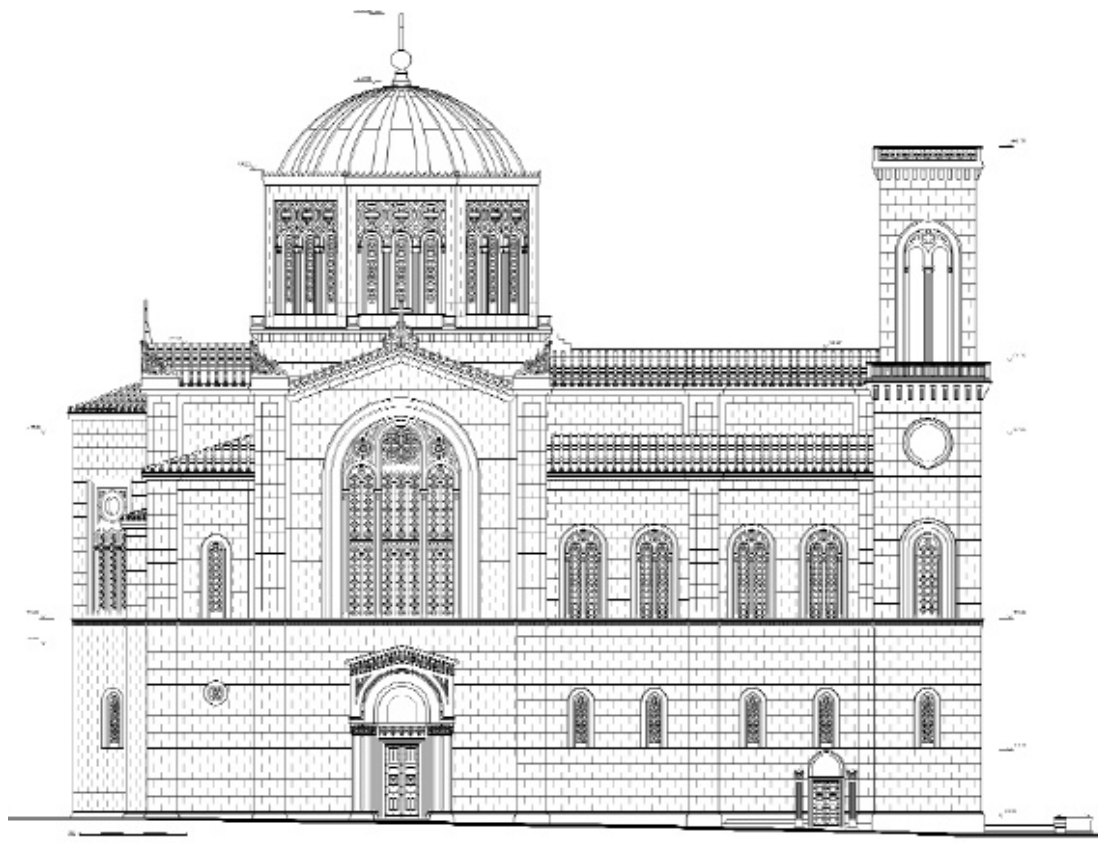
ΕΙΚ.10: Μητροπολιτικός ναός Αθηνών- Κάτοψη στη στάθμη του ισογείου (Πηγή:(11))



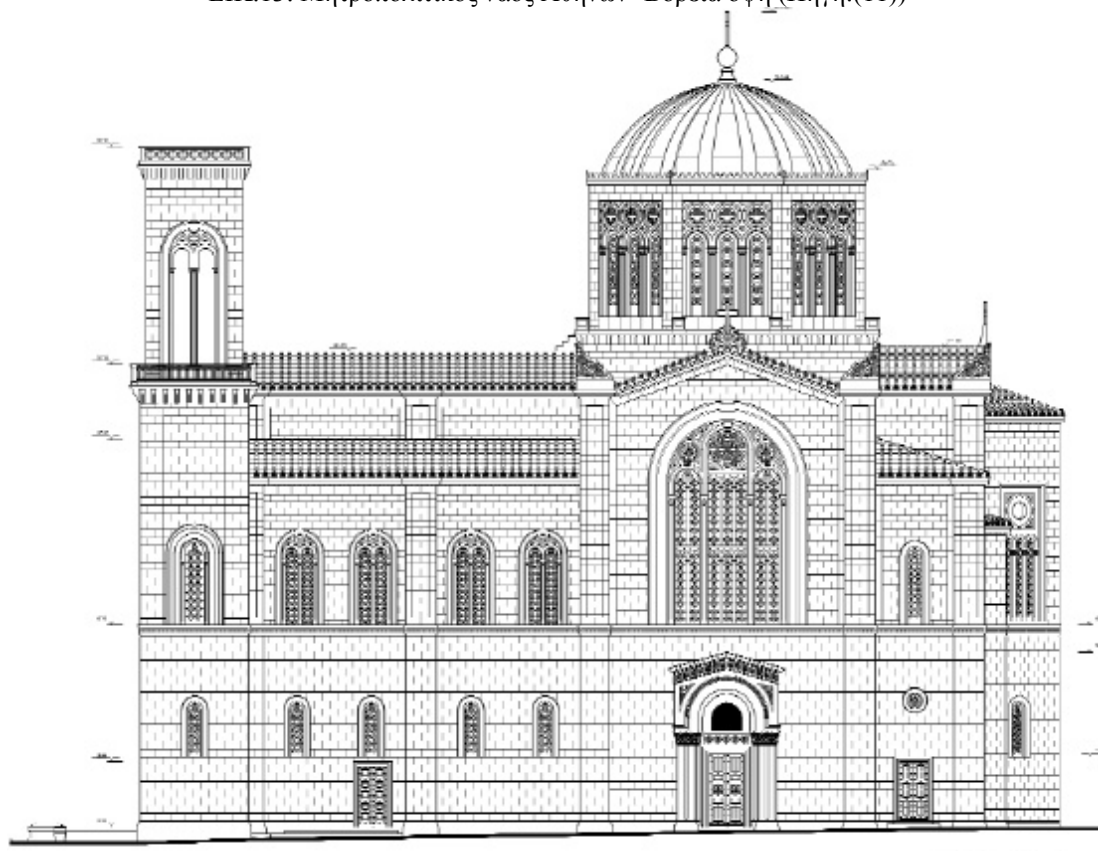
ΕΙΚ.11: Μητροπολιτικός ναός Αθηνών- Ανατολική όψη (Πηγή:(11))



ΕΙΚ.12: Μητροπολιτικός ναός Αθηνών- Δυτική όψη (Πηγή:(11))



ΕΙΚ.13: Μητροπολιτικός ναός Αθηνών- Βόρεια όψη (Πηγή:(11))



ΕΙΚ.14: Μητροπολιτικός ναός Αθηνών- Νότια όψη (Πηγή:(11))

2. Εκκλησίες μελέτης

Αναλύεται το αντικείμενο μελέτης της παρούσας πτυχιακή. Οι εκκλησίες μελέτης παρουσιάζονται μέσα από ιστορική αναδρομή για την κάθε μια ξεχωριστά. Φωτογραφικό υλικό και αρχιτεκτονικά σχέδια μας βοηθάνε στην καλύτερη αντίληψη της βυζαντινής αρχιτεκτονικής που επικρατεί στις εκκλησίες μελέτης, στις επιδιορθώσεις και τις προσθήκες που έχουν υποστεί με την πάροδο των χρόνων και την υφιστάμενη κατάσταση.

2.1 Αγία Αικατερίνη



Γνωστή Βυζαντινή εκκλησία που βρίσκεται σε ένα από τα πιο πολυσύχναστα και τουριστικά σημεία της Πλάκας, στην συμβολή των οδών Χαιρεφώντος, Λυσικράτους, Γαλανού και Γκούρα.

Ιστορική αναδρομή

«Ο αρχικός ναός κτίστηκε την περίοδο 1025-1050 και είναι απλός τετρακίονιος εγγεγραμμένος σταυροειδής. Στη θέση που βρίσκεται υπήρχε αρχαίο ιερό της Αρτέμιδος, ενώ στα δυτικά του ναού ήταν ρωμαϊκά λουτρά, από τα οποία σώζεται σήμερα το επιστύλιο και σκόρπιοι κίονες.



ΕΙΚ. 15,16: Τμήμα από το ρωμαϊκό περιστύλιο, στην άκρη της πλατείας όπου βρίσκεται ο ναός, σε χαμηλότερο επίπεδο. (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)

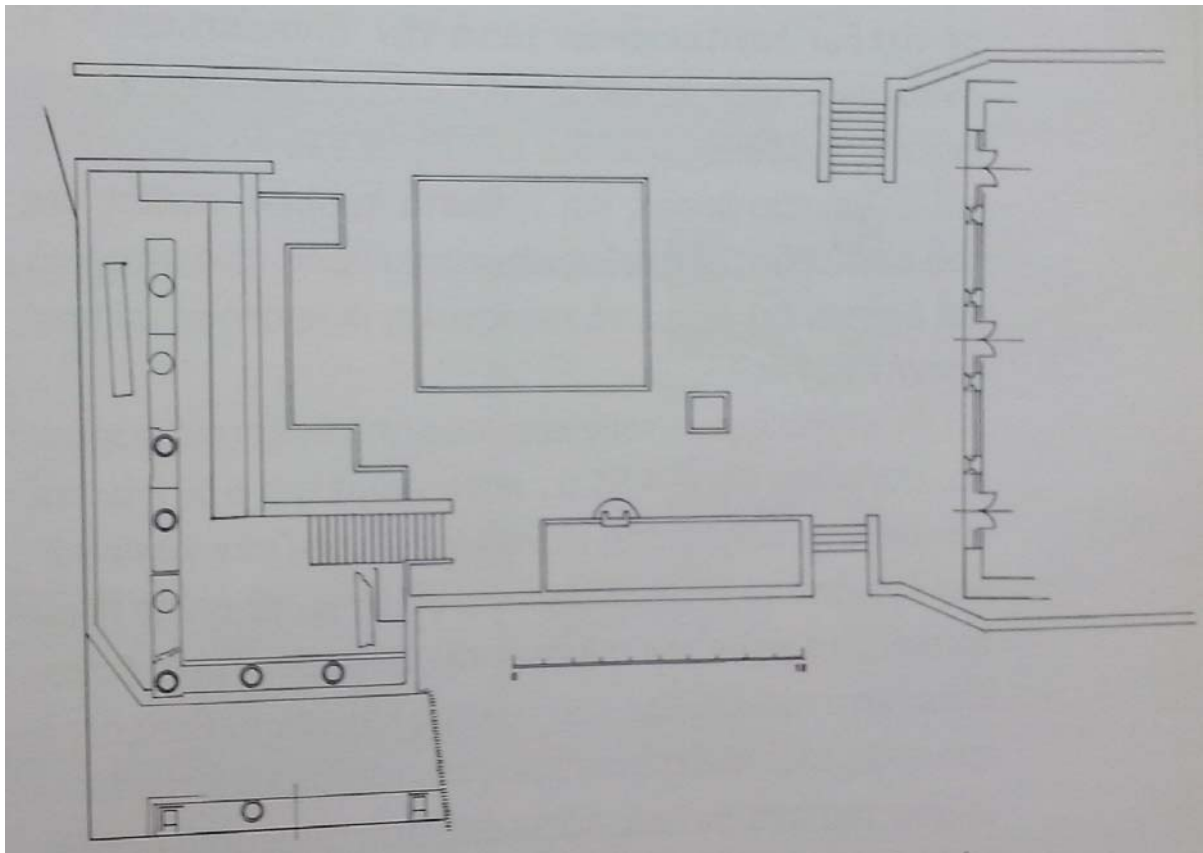
Πολύ παλιά ήταν αφιερωμένος στους Αγίους Θεοδώρους, αλλά ερειπώθηκε. Το 1767 ο μητροπολίτης Αθηνών Βαρθολομαίος τον παραχώρησε στη μονή Αγίας Αικατερίνης του Σινά ως παρεκκλήσι, αλλά και για να μένουν υπόλοιπα μοναστικά κτίσματα οι Σιναΐτες αδελφοί όταν επισκέπτονται την Αθήνα. Έτσι στα εγκαίνια ο ναός μετονομάστηκε σε Αγία Αικατερίνη. Οι Σιναΐτες αγόρασαν και άλλα κτήματα και δημιούργησαν τριγύρω μικρή κοινότητα, αλλά το 1889 ο Μητροπολίτης Σιναίου Πορφύριος Α πούλησε τελικά το μετόχι στη Μητρόπολη Αθηνών. Το 1839, κατά την επίσκεψη του Didron (γάλλος ιστορικός τέχνης και αρχαιολόγος) για την εξέταση της τέχνης της Ανατολικής Εκκλησίας σε ότι αφορά τα κτήρια και τα χειρόγραφα της, το μνημείο ήταν ημιερειπωμένο. Το 1882 μετατράπηκε σε ενοριακό ναό με την απαίτηση των κατοίκων της περιοχής. Επίσης ο ναός χτίστηκε στο σημείο που στεγάζονταν η παλαιότερη παλαιοχριστιανική βασιλική, τα ίχνη της οποίας είναι ευδιάκριτα στην εσωτερική αυλή του σημερινού ναού και περιλαμβάνουν ένα μικρό τμήμα του τετραγώνου.

Στην εκκλησία αυτή εκκλησιάζονταν ο στρατηγός Μακρυγιάννης, ο ποιος δώρισε και τρεις εικόνες. Στην Αγία Αικατερίνη της Πλάκας ήταν διάκονος (την περίοδο 1918-1922) ο μετέπειτα Οικουμενικός Πατριάρχης Αθηνών και χρημάτισε εφημέριος ο ιδρυτής του πρώτου κατηχητικού σχολείου στην Ελλάδα, Μακρός Τσακάνης.

Στην αρχική της μορφή η εκκλησία σχημάτιζε σταυρό, αλλά μετά το 1839- και επειδή εκτός από τις ζημιές που υπέστη στα χρόνια της Επανάστασης υπήρχε ανάγκη να μεγαλώσει- έγιναν σοβαρές αλλαγές και προσθήκες στη βόρεια, νότια και δυτική πλευρά. Διαθέτει σήμερα δύο παρεκκλήσια: αριστερά την Αγία Σοφία και δεξιά τον Άγιο Αντώνιο.

Το ιερό βήμα σχηματίζει τρεις ασίδες από τις οποίες η μεσαία έχει τρία μονόλοβα παράθυρα, ενώ οι άλλες δυο από ένα μονόλοβο. Αγιογραφίες του Κφετζιδάκη κοσμούν το εσωτερικό του ναού από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ενώ υπάρχουν μερικές πολύ σημαντικές φορητές εικόνες όπως :ο Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος(15^{ου} αιώνα, Κρητικής σχολής), ο Άγιος Σπυρίδων (17^{ος} αιώνας, Επτανησιακής σχολής), η Αγία Αικατερίνη κ.α..

Ένας ενεπίγραφος κίονας της κλασικής εποχής στηρίζει την μαρμάρινη αγία τράπεζα. Στην αυλή της εκκλησίας υπάρχουν αρχαία λείψανα από λουτρά και μεγάλοι φοίνικες τους οποίους φύτεψαν Σαΐτες μοναχοί.»¹⁴

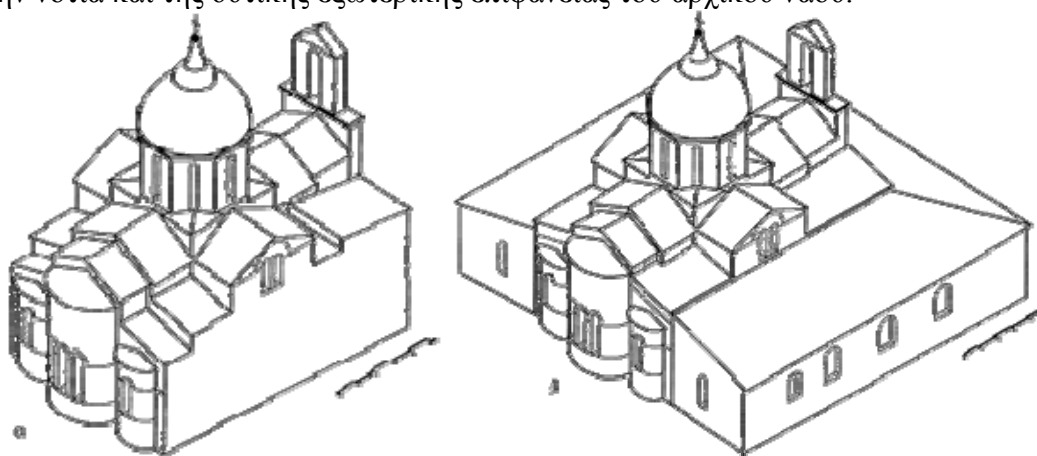


ΕΙΚ.17: Τοπογραφικό διάγραμμα της πλατείας προ του ναού. (Πηγή: Χαράλαμπος Μπούρας, Βυζαντινή Αθήνα 10ος-12ος αι., εκδ. Μουσείο Μπενάκη, 6ο Παράρτημα, Αθήνα 2010)

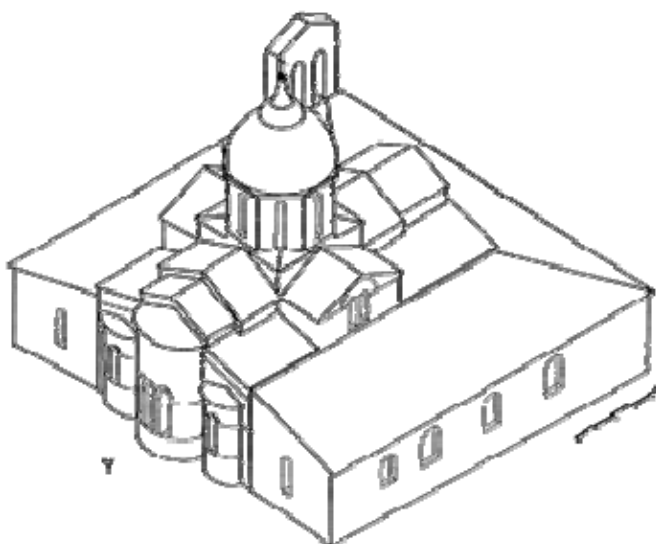
▪ ¹⁴ Μοναστήρια και προσκυνήματα της Ελλάδας, Μονές της Αττικής και Εκκλησίες της Αθήνας, υπό την αιγίδα της Μ.Κ.Ο. <<ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ>> της ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ της ΕΛΛΑΔΟΣ σελ. 66-68

Μεταγενέστερες επιδιορθώσεις και προσθήκες

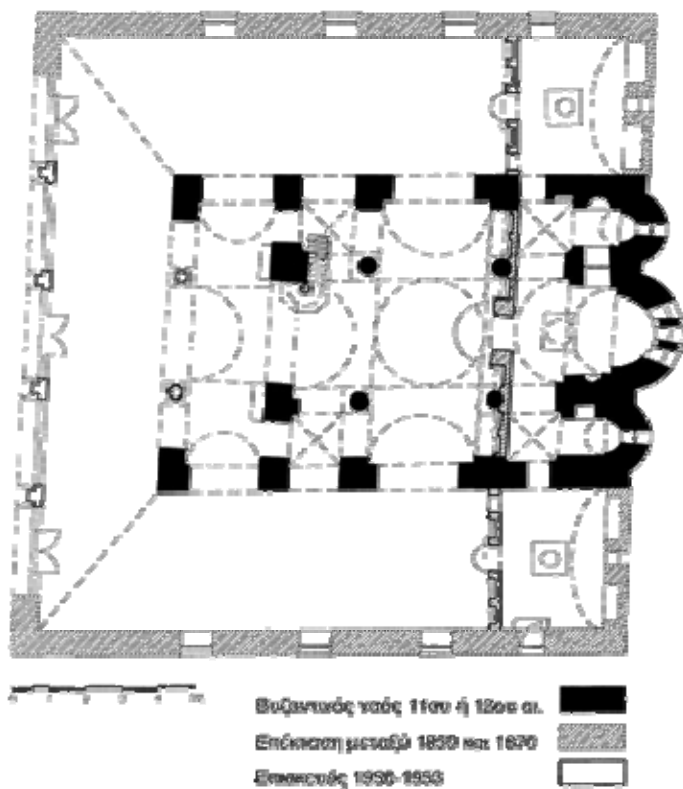
«Η αρχική πρόσωψη, αλλά και το εσωτερικό τμήμα του ναού έχουν δεχτεί μεταγενέστερες επιδιορθώσεις και προσθήκες. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα παραμορφώθηκε με την κατασκευή μιας ακαλέστητης κλειστής στοάς που περιβάλλει το παλαιό κτίσμα. Στην Αγία Αικατερίνη έγινε μια από τις πρώτες αποκαταστάσεις βυζαντιών εκκλησιών στην απελευθερωμένη Ελλάδα. Στην τέταρτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, ο ναός την εποχή αυτή και για λιγα χρόνια αργότερα εξακολουθεί να διατηρεί το αρχικό μέγεθος του, αφενός μεν γιατί στα έγγραφα δεν γίνεται αναφορά για την επέκταση του, αφετέρου δε γιατί στην απόλυξη της δυτικής κεραίας του σταυρού υπήρχε μονόβολο καμπαναριό, το οποίο εξακολουθούσαι να υφίσταται μέχρι και το 1870, όπως μαρτυρεί φωτογραφεία της εποχής, σύμφωνα με την οποία έχει ήδη κατασκευαστεί το περίστωο από λιθοδομή και με ξύλινες μονόριχτες στέγες. Η κατασκευή του περιστώου επέβαλε λίγο αργότερα την μεταφορά του κωδωνοστασίου από την δυτική καιρέα του αρχικού ναου στην νοτιοδυτική γωνία του περιστώου (όπως φέναίτε παρακάτω). Η κατασκευή του περιστώου είχε ως συνέπεια να γίνουν διανύξεις στις αρχικές βυζαντινές τοιχοποιίες, την βόρεια, την νότια και της δυτικής εξωτερικής επιφάνειας του αρχικού ναού.¹⁵



ΕΙΚ.18,19,20:Αξονομετρική αποτύπωση του ναού: α) μέχρι τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα, β) Το 1870, γ) Το 1880 (Πηγή: Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, οικοδομικές επεμβάσεις στον ναό της Αγίας Αικατερίνης στην Πλάκα κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα,Ιωάννα Κάρانه, Περίοδος Δ', Τόμος ΚΗ' (2007),σελ.(147-156), Αθήνα 2007)

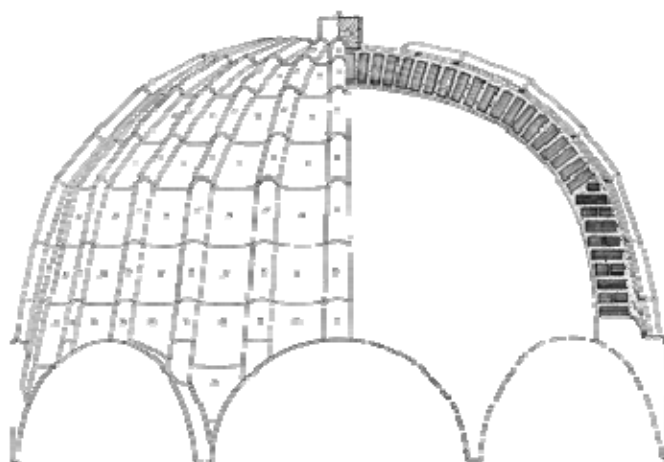


¹⁵ Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, οικοδομικές επεμβάσεις στον ναό της Αγίας Αικατερίνης στην Πλάκα κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα,Ιωάννα Κάρانه, Περίοδος Δ', Τόμος ΚΗ' (2007),σελ.(147-156), Αθήνα 2007)

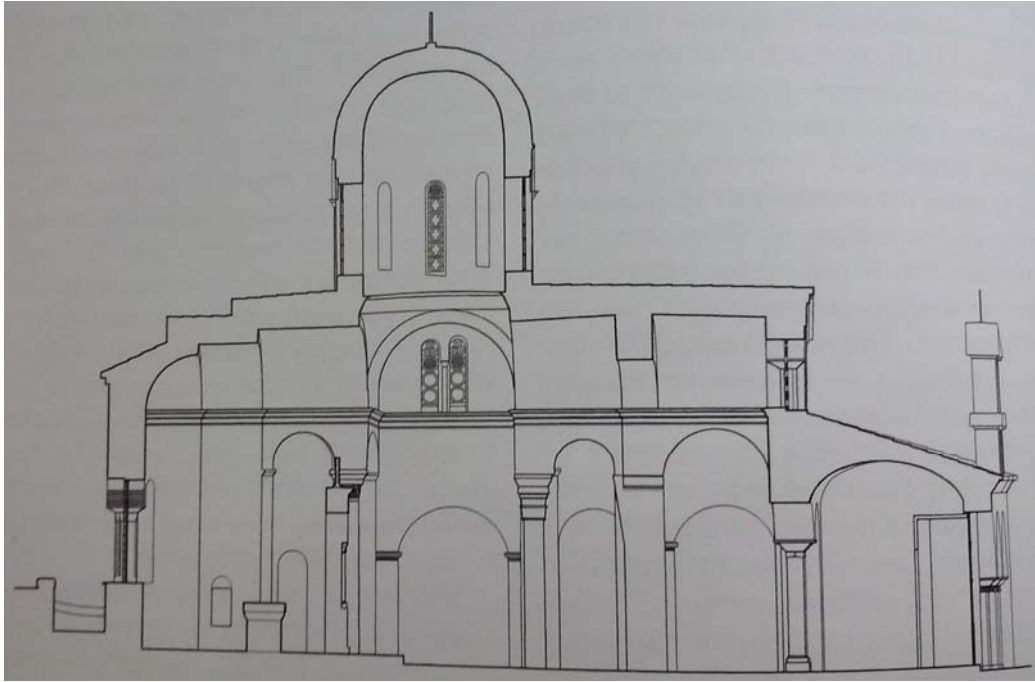


ΕΙΚ.21,22:Κάτοψη ναού/Κατασκευαστικό σχέδιο τρούλου (Πηγή: Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, οικοδομικές επεμβάσεις στον ναό της Αγίας Αικατερίνης στην Πλάκα κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα,Ιωάννα Καρανή, Περίοδος Δ', Τόμος ΚΗ' (2007),σελ.(147-156), Αθήνα 2007)

Ο τρούλος επισκευάστηκε το 1927. (Πρόκειται για ένα σύνθετης μορφής τρούλο με οκταγωνικό τύμπανο. Στον τρούλο διακρίνεται ένας ημισφαιρικός θόλος, πάνω στον οποίον επικάθεται ένας δεύτερος, πολύ μικρών διαστάσεων, επίσης ημισφαιρικός θόλος με οξυκόρυφη απόληξη που προσδίδει μια κωνική μορφή στην όλη κατασκευή).



Κατασκευαστικό σχέδιο του τρούλου του 1917-1927 (αποτύπωση –σχεδίαση Ι. Κανάρη).



ΕΙΚ.23: Τομή στην υφιστάμενη κατάσταση. (Πηγή: Χαράλαμπος Μπούρας, Βυζαντινή Αθήνα 10ος-12ος αι., εκδ. Μουσείο Μπενάκη, 6ο Παράρτημα, Αθήνα 2010)



ΕΙΚ.24: Τρούλος Αγίας Αικατερίνης (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)

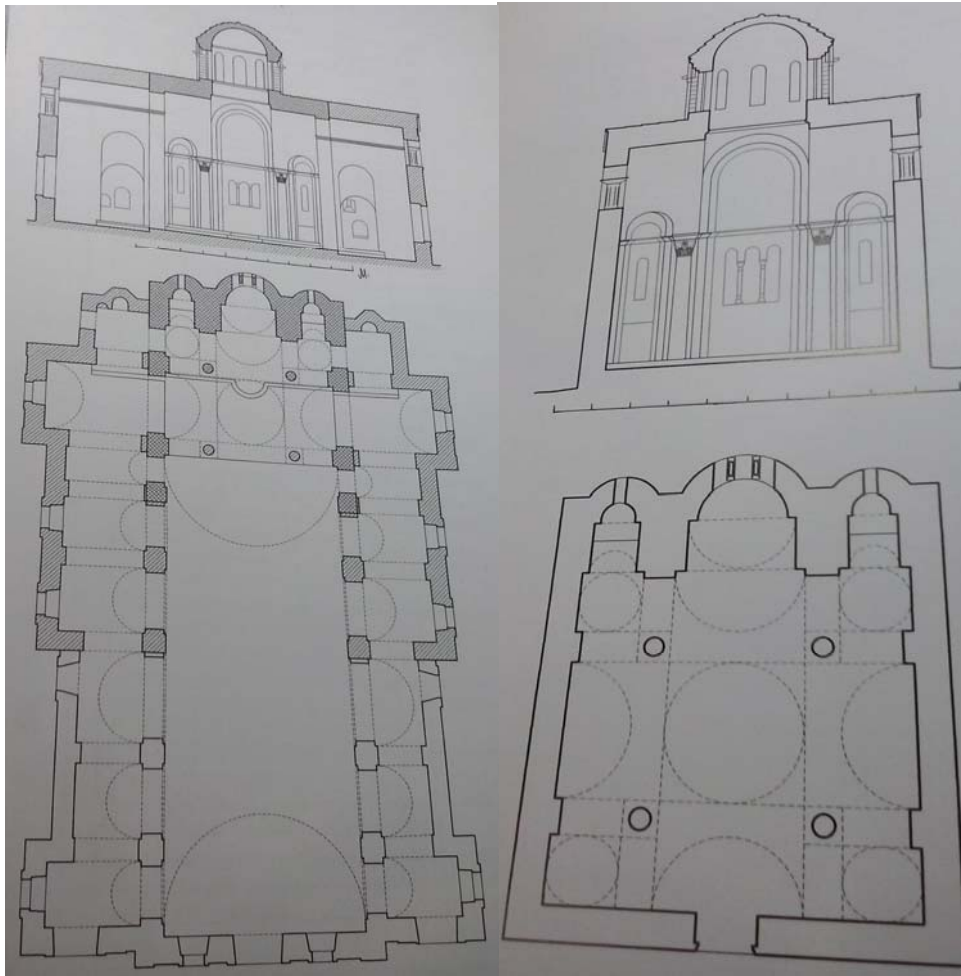
2.2 Μεταμορφώσεως του Σωτήριος (Κοττάκη)



Βρίσκεται στην συμβολή της οδού Κυδαθηναίων με τη Σωτήρος και αρχιτεκτονικά μοιάζει πολύ στην κοντινή της Αγία Αικατερίνη.

Ιστορική αναδρομή

«Κτίστηκε το πρώτο μισό του 11^{ου} αιώνα και παλαιότερα λεγόταν Σωτήρα του Κοττάκη πιθανότατα από τον παλιό της κτήτορα.. Μετά τις φθορές που υπέστη κατά την Επανάσταση (1821-1827), παραχωρήθηκε την περίοδο 1847-1855 στη ρωσική πρεσβεία για τον εκκλησιασμό των Ρώσων της πόλης και τότε επεκτάθηκε και άλλαξε η αρχική αρχιτεκτονική δομή. Αργότερα έγιναν και άλλες τροποποιήσεις και για την εκ νέου επέκταση της εκκλησίας χρησιμοποιήθηκαν πέτρες από το περίφημο τοίχος των Αθηνών του Αλή Χασέκη και πήρε την σημερινή της μορφή, ως τρίκλιτη καματοσκέπαστη βασιλική με τρούλο. Το 1917 μεγάλωσε κι άλλο και κτίστηκαν τα δυο καμpanαριά. Στην Μεταμόρφωση υπηρέτησε ως διάκονος ο μετέπειτα Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός και χειροτονήθηκε διάκονος ο μετέπειτα άγιος παπα-Νικόλας Πλανάς.



ΕΙΚ. 25: Σωτήρα του Κοττάκη. Κάτοψη και τομή στην υφιστάμενη κατάσταση.
 (Πηγή: Χαράλαμπος Μπούρας, Βυζαντινή Αθήνα 10ος-12ος αι., εκδ. Μουσείο Μπενάκη, 6ο Παράρτημα, Αθήνα 2010)

ΕΙΚ.26: Σωτήρα του Κοττάκη. Κάτοψη και κατά πλάτος τομή στην αρχική μορφή του ναού.
 (Πηγή: Χαράλαμπος Μπούρας, Βυζαντινή Αθήνα 10ος-12ος αι., εκδ. Μουσείο Μπενάκη, 6ο Παράρτημα, Αθήνα 2010)

Ο ναός στην αρχική μορφή ήταν απλός τετρακίονιος εγγεγραμμένος σταυροειδής με τρούλο. Το ιερό βήμα καταλήγει σε τρεις ημικυκλικές αψίδες πλινθοπερίκλειστες και αποτελεί σήμερα ένα από τα πιο χαρακτηριστικά τμήματα του ναού. Η μεσαία αψίδα έχει τρία μονόλοβα παράθυρα και οι άλλες δύο από ένα μονόλοβο. Τα παράθυρα του ναού είναι αψιδωτά μονόλοβα. Υπάρχουν δυο παρεκκλήσια: δεξιά του Αγίου Γεωργίου (όπου διατηρείται μισό ανάγλυφο μαρμάρινο θωράκιο του παλιού τέμπλου) και αριστερά του Αγίου Δημητρίου(με την εικόνα της Παναγίας της Οδηγήτριας του 16^{ου} αιώνα).

Στον ναό σώζεται μια παλιά εικόνα της Παναγίας του 14^{ου} αιώνα στο προσκυνητάρι (λέγεται «Νέα Κυρά»), η οποία επιζωγραφίστηκε τον 17^ο αιώνα από τον γνωστό αγιογράφο της Κρητικής σχολής Εμμανουήλ Τζάνε. Άλλες αξιόλογες φορητές εικόνες είναι του Αγίου Σπυρίδωνα στο επανησιακό προσκυνητάρι και του Αγίου Βησσαρίωνα. Τα ξυλόγλυπτα βημόθυρα φιλοτέχνησε ο αγιογράφος Δημήτρης Πελεκάνος. Οι τοιχογραφίες που έχουν σωθεί ανήκουν στον 18^ο αιώνα, ενώ η Πλατυτέρα στο ιερό βήμα είναι έργο του 1870. Το μαρμάρινο τέμπλο δημιουργήθηκε από τον Νίκο Σκαρί. Στην αυλή διακρίνονται ωραία αρχιτεκτονικά λείψανα και μια κρήνη του 17^{ου} αιώνα με ανάγλυφο τρίτονα και τρίαινα. Το Φεβρουάριο του 2009 η εκκλησία σε πρόγραμμα συντήρησης και ήταν κλειστή.»¹⁶

¹⁶ Μοναστήρια και προσκυνήματα της Ελλάδας, Μονές της Αττικής και Εκκλησίες της Αθήνας, υπό την αιγίδα της Μ.Κ.Ο. <<ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ>> της ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ της ΕΛΛΑΔΟΣ σελ.70-71



ΕΙΚ.27: Δυτική πλευρά ναού (Πηγή: Διαδίκτυο)



ΕΙΚ.28: Νοτιοδυτική πλευρά του ναού
(Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.29: Νότια πλευρά ναού (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.30: Τρούλος ναού (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.31,32: Ανατολική πλευρά ναού (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)





ΕΙΚ.33: Ανατολική πλευρά ναού (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.34:Βορειοανατολική πλευρά ναού (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)

2.3 Άγιος Νικόλαος ο Ραγκαβάς



Πρόκειται για μια πανέμορφη Βυζαντινή εκκλησία στην καρδιά της Πλάκας (οδός Πρυτανείου 1) στην περιοχή που, στα βυζαντινά χρόνια, αποτελούσε το αριστοκρατικότερο μέρος της πόλης.

Ιστορική αναδρομή

«Ο ναός του Αγίου Νικολάου Ραγκαβά βρίσκεται στους βόρειους πρόποδες της Ακρόπολης και ανήκε στη γύρω από αυτή οχυρωματική ζώνη, γνωστή με την επωνυμία «Γερλάνδα», η οποία αποτελούσε τμήμα του Ριζόκαστρου. Λέγετε ‘του Ραγκαβά’, πιθανώς λόγω του ότι οι κτήτορες του άνηκαν στην ομώνυμη βυζαντινή οικογένεια, (κατά τη διάρκεια εργασιών στερέωσης αποκαλύφθηκε εγχάρακτη επικλητική επιγραφή μέλους της οικογένειας Ραγκαβά, με την οποία συνδέει το ναό η παλαιά προφορική αθηναϊκή παράδοση) (εικ.1), ενώ υπάρχει και μια παραδοχή που συνδέει παλαιότερο ναό στην ίδια θέση χτισμένο από τον Θεοφύλακτο, γιο και συναυτοκράτορα του Μιχαήλ Α του Ραγκαβέ (811-813). Ο Άγιος Νικόλαος κτίστηκε τον 11^ο αιώνα. Κατά την πολιορκία της Αθήνας από τον Μοροζίνι το 1687, μια οβίδα έπληξε το ιερό βήμα, ενώ το 1838, μετά την απελευθέρωση από τον Τούρκο, η εκκλησία δέχθηκε παρεμβάσεις και εξωτερικά του ιερού βήματος τοποθετήθηκαν λίθινες αντηρίδες.

Ο κομψός οκταγωνικός τρούλος καλύφθηκε με μόλυβδο, φτιάχτηκε το σημερινό ξύλινο τέμπλο (το αρχικό ήταν μαρμάρινο και κάποια από τα θωράκια και τους



Εικ.35: Επιγραφή σε κιονίσκο τον τρούλου (Πηγή: Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Άγιος Νικόλαος Ραγκαβάς. Συμβολή στην ιστορία του μνημείου, Ελένη Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, Τόμος ΚΔ' (2003),σελ. 55-62, Αθήνα (2003)

κιονίσκους σώζονται στην αυλή) και ένα παρεκκλήσι της Αγίας Παρασκευής στην νότια πλευρά. Κατά την αποκατάσταση του 1979, την οποία επέβλεψε η αρμόδια Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αφαιρέθηκε ο μολύβδος και το επίχρισμα που κάλυπτε τους εσωτερικούς τοίχους.

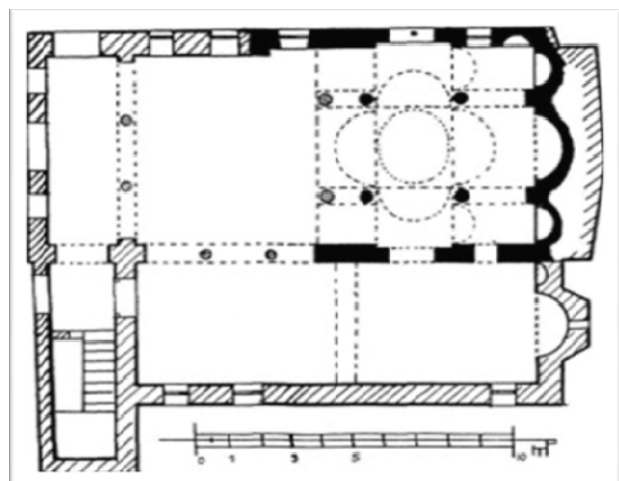
Παλιά αθηναϊκή παράδοση θέλει η πρώτη καμπάνα που αναρτήθηκε σε ναό μετά το πέρας της τουρκοκρατίας να είναι του Αγίου Νικολάου και να είναι και η μοναδική που χτύπησε το Πάσχα του 1833, μήνα Απρίλιο, στην πόλη. Βρίσκεται σήμερα στο

κέντρο του ναού και σε κάθε επέτειο της 25 Μαρτίου τη χτυπά όλο το εκκλησίασμα μαζί μετά το τέλος της Θείας Λειτουργίας. Στο εσωτερικό ο ναός είναι ιδιαίτερα επιβλητικός με εμφανείς πετρόκτιστους τοίχους και επιβλητικό ιερό, η αγία τράπεζα του οποίου στηρίζεται σε ανεστραμμένο μαρμάρινο κιονόκρανο κορινθιακού ρυθμού. Οι τοιχογραφίες είναι δυτικότερες και χρονολογούνται στην εποχή της βασιλείας του Οθωνα. Του 19^{ου} αιώνα είναι επίσης οι εικόνες στο Δωδεκάορτο, στο τέμπλο του παρεκκλησιού της Αγίας Παρασκευής. Από τα ποιο όμορφα σημεία είναι η μικρή αυλή με την κληματαριά, τους πέτρινους τοίχους, με ενσωματωμένα αρχαία μέλη και τη σκάλα με γλάστρες.»¹⁷

Αρχιτεκτονική ανάλυση

«Αρχικά ήταν απλός τετρακίονιος σταυροειδής εγγεγραμμένος, φτιαγμένος με ακατέργαστους δόμους από παρόλιθο μαζί με υλικά από αρχαία κτίσματα. Στα ψηλότερα μέρη της τοιχοποιίας ακολουθείται η πλινθοπερίκλειστη δόμηση με διακόσμηση από κεραμικά σε διάφορα σχήματα, αλλά και τούβλα σε κουφική διάταξη. Είχε υποστεί σοβαρές αλλοιώσεις με την προσθήκη του παρεκκλησιού της Αγίας Παρασκευής στα νότια και ενός νάρθηκα με κωδωνοστάσιο στα δυτικά. Οι τρεις ημικυκλικές αψίδες του Ιερού έχουν παραμορφωθεί από μία χονδροειδή αντηρίδα. Ολόκληρος ο ναός, όπως και ο κομψός, αθηναϊκού τύπου, τρούλος, είχε καλυφθεί με παχύ κονίαμα - ο τρούλος είχε επιπλέον καλυφθεί από φύλλα μολύβδου.

Εικ.36:Άγιος Νικόλαος Ραγκαβάς. Κάτοψη (Πηγή: Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Άγιος Νικόλαος Ραγκαβάς. Συμβολή στην ιστορία του μνημείου, Ελένη Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, Τόμος ΚΔ' (2003),σελ. 55-62, Αθήνα (2003)



▪ ¹⁷ Μοναστήρια και προσκυνήματα της Ελλάδας, Μονές της Αττικής και Εκκλησίες της Αθήνας, υπό την αιγίδα της Μ.Κ.Ο. <<ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ>> της ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ της ΕΛΛΑΔΟΣ σελ. 83-85



ΕΙΚ.37: Το καμπαναριό στην δυτική προέκταση της εκκλησίας, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)

Ο τρούλος του ναού, ιδιαίτερα επιμελημένος και κομψός, ανήκει στο λεγόμενο αθηναϊκό τύπο έχει οκταγωνικό τύμπανο που διατρύπουν οκτώ μονόλοβα παράθυρα και στις ακμές του φέρει μαρμαρίνους κιονίσκους, στα επιθήματα των οποίων ακουμπούν μαρμάρινα, λοξότμητα τοξωτά γείσα. Η τοιχοδομία του ναού μπορεί να μελετηθεί μόνο από τη βόρεια, καθαρισμένη από τα επιχρίσματα όψη του, δεδομένου ότι: α) στο ανατολικό τμήμα οι τρεις ημικυκλικές και σχετικά αβαθείς αψίδες του Ιερού έχουν ενσωματωθεί σε αντηρίδα, β) στο

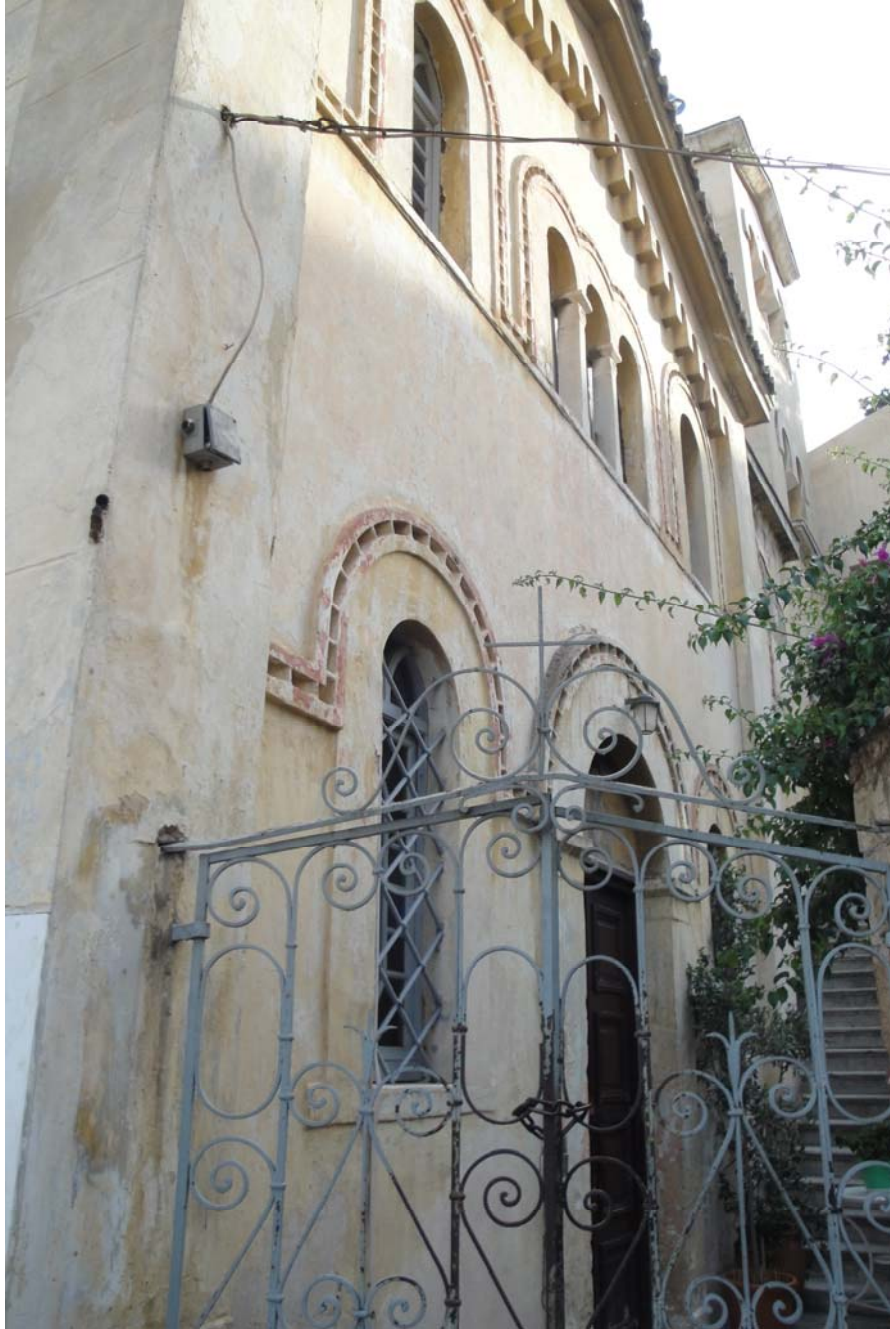
νότιο τμήμα κτίστηκε το μεταγενέστερο παρεκκλήσιο της Αγίας Παρασκευής στο εσωτερικό διακρίνεται το δίλοβο παράθυρο της νότιας αρχικής κεραίας του ναού - και γ) στο δυτικό τμήμα υπάρχει η μεταγενέστερη επέκταση.



ΕΙΚ.38:Ο τρούλος μετά τις εργασίες αποκατάστασης, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



Εικ.39: Άγιος Νικόλαος Ραγκαβάς. Δυτική όψη (Πηγή: Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Άγιος Νικόλαος Ραγκαβάς. Συμβολή στην ιστορία του μνημείου, Ελένη Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, Τόμος ΚΔ' (2003),σελ. 55-62, Αθήνα (2003)



ΕΙΚ 40: Δυτικό τμήμα, μεταγενέστερη επέκταση/τρούλος δυτικού τμήματος .
(Πηγή: Α. Γκιοβάσο)

Ο ναός είναι κτισμένος με κανονικό και επιμελημένο πλινθοπερίκλειστο σύστημα με μονή πλίνθο στους αρμούς στο κάτω μέρος του τοίχου υπάρχουν μεγάλες λιθόπλινθοι που δεν διαμορφώνουν κανονικούς σταυρούς.



ΕΙΚ.41: Βόρεια όψη. (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.42: Βόρεια όψη. (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.43,44,45: Βόρεια όψη. (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.46,47: Ανατολική όψη, λίθινη αντηρίδα/ κόγχη ιερού ανατολική όψη, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.48: Κουφικό κόσμημα στο τύμπανο παραθύρου της βόρειας κεραίας. (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)

Στην τοιχοδομία σώζονται οκτώ κουφικά κοσμήματα, περιορισμένα σε συγκεκριμένα σημεία, όπως στο τύμπανο του παραθύρου της βόρειας κεραίας και στον τοίχο γύρω από το παράθυρο (φωτ.12). Παρόμοια με του Ραγκαβά συναντιούνται στους ναούς των Αγίων Αποστόλων Σολάκη, της Αγίας Αικατερίνης Πλάκας, του Αγίου Δημητρίου Σαρωνικού και του Αγίου Θωμά Τανάγρας. Επίσης, υπάρχουν κουφικά κοσμήματα κάτω από την αετωματική στέγη, όπως και στους Ασωμάτους Θησείου, στην Αγία Αικατερίνη, στη Μεταμόρφωση Σωτήρος και στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο της Πλάκας. Δύο οδοντωτές

ταινίες περιτρέχουν το μνημείο και περιβάλλουν το δίλοβο παράθυρο της βόρειας κεραίας και τα ανοίγματα του ισογείου (φωτ.7,8,9). Η κάτω ταινία μάλιστα στο οριζόντιο τμήμα της γίνεται διπλή και τριπλή (φωτ.5,6). Το δίλοβο παράθυρο της βόρειας κεραίας περιβάλλεται από ευρύτερο πλίνθινο πλαίσιο που κατεβαίνει μέχρι την ποδιά, χαρακτηριστικό που επικρατεί από τα μέσα του 11ου αιώνα. Τα στοιχεία που παρέχει το μνημείο μετά τη μερική αποκατάστασή του, όπως η μικρή χρήση κουφικών, στοιχείο που παρατηρείται από τη δεύτερη έως την όγδοη δεκαετία του 11ου αιώνα, η τοποθέτηση τους κυρίως στο τύμπανο του βόρειου παραθύρου, η ύπαρξη δύο μόνο σειρών οδοντωτών ταινιών, καθώς και η χρήση κουφικών κάτω από την αετωματική στέγη, επιβεβαιώνουν τη χρονολόγηση του στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα. Με τη χρονολόγηση αυτή εξάλλου συμφωνούν και τα γλυπτά που υπάρχουν στο ναό και το προαύλιο του. Στο εσωτερικό του ναού έχουν διασωθεί οι τέσσερις κίονες που στηρίζουν τον τρούλο. Από αυτούς ο βορειοανατολικός και ο νοτιοανατολικός σώζουν και τα κιονόκρανα τους, τα οποία είναι τεκτονικά με πρόσθετα κολουροπυραμιδοειδή αδιακόσμητα επιθήματα. Τα κιονόκρανα διατηρούν την ίδια γενική φόρμα, με μικρές διαφορές στα επιμέρους στοιχεία της διακόσμησης, φαίνεται να προέρχεται από μία παραλλαγή του «ένζωδου» κορινθιακού κιονόκρανου.»¹⁸



ΕΙΚ.49: Το νοτιοανατολικό κιονόκρανο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Άγιος Νικόλαος Ραγκαβάς. Συμβολή στην ιστορία του μνημείου, Ελένη Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, Τόμος ΚΔ' (2003),σελ. 55-62, Αθήνα (2003)



ΕΙΚ.50: Το βορειοανατολικό κιονόκρανο, (Πηγή: Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Άγιος Νικόλαος Ραγκαβάς. Συμβολή στην ιστορία του μνημείου, Ελένη Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, Τόμος ΚΔ' (2003),σελ. 55-62, Αθήνα (2003)

¹⁸ Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Άγιος Νικόλαος Ραγκαβάς. Συμβολή στην ιστορία του μνημείου, Ελένη Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, Τόμος ΚΔ' (2003),σελ. 55-62, Αθήνα (2003)

2.4 Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος



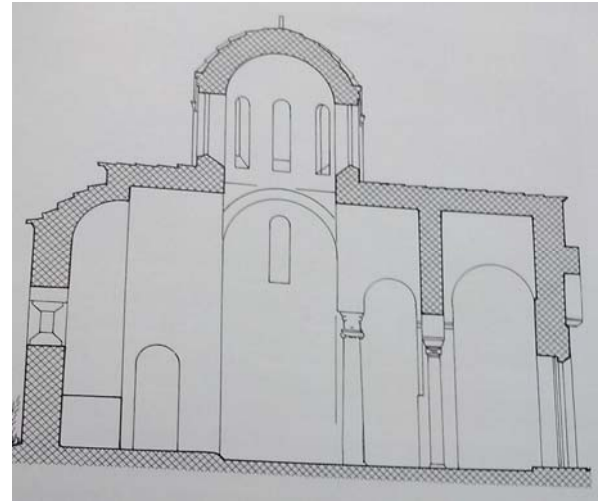
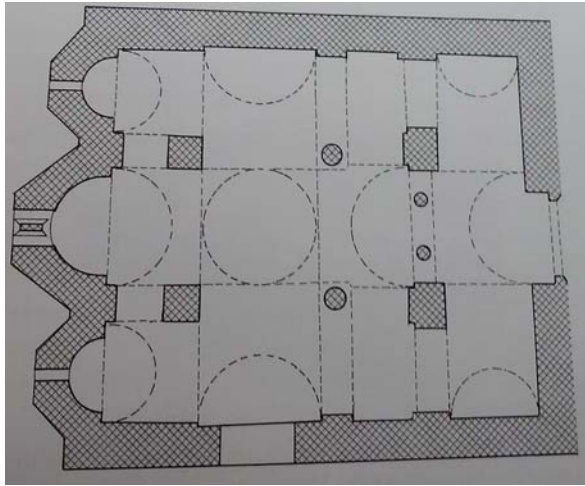
Παρεκκλήσι του γειτονικού Αγίου Νικολάου Ραγκαβά, χαμένο μέσα στα στενά της Πλάκας (Ερεχθέως και Ερωτοκρίτου) και τριγυρισμένο από τα καθίσματα παρακείμενης ταβέρνας.

Ιστορική αναδρομή

«Ο μικρός ναός του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου σώζεται σε καλή κατάσταση. Χρονολογείται στα τέλη του 11^{ου}- αρχές του 12^{ου} αιώνα και στη στέγη του βρέθηκε νόμισμα της εποχής του Αλέξιου Α Κομνηνού (το οποίο πιστοποιεί τον χρόνο κατασκευής του). Είναι απλός δικιόνιος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με οκταγωνικό τρούλο (ο οποίος στηρίζεται στους τοίχους του ναού και σε δύο κίονες με ρωμαϊκά κιονόκρανα), νάρθηκα και τρεις ημιεξαγωνικές εξωτερικές κόγχες ιερού και με βαριές σχετικώς αναλογίες. Η τοιχοδομία είναι σύμφωνη με το πλινθοπερίβλητο σύστημα, εκτός από τη νότια πλευρά και τη δεξιά αψίδα του Ιερού Βήματος, που είναι απλή λιθοδομή. Ο τρούλος είναι ο συνήθης αθηναϊκός οκταγωνικός. Επάνω από τα ανοίγματα της δυτικής και της βόρειας πλευράς υπάρχουν μικρά τόξα, που στεγάζονται με αετώματα.

ΕΙΚ.51: Νόμισμα Αλέξανδου Α' Κομνηνού (Πηγή: Διαδίκτυο)

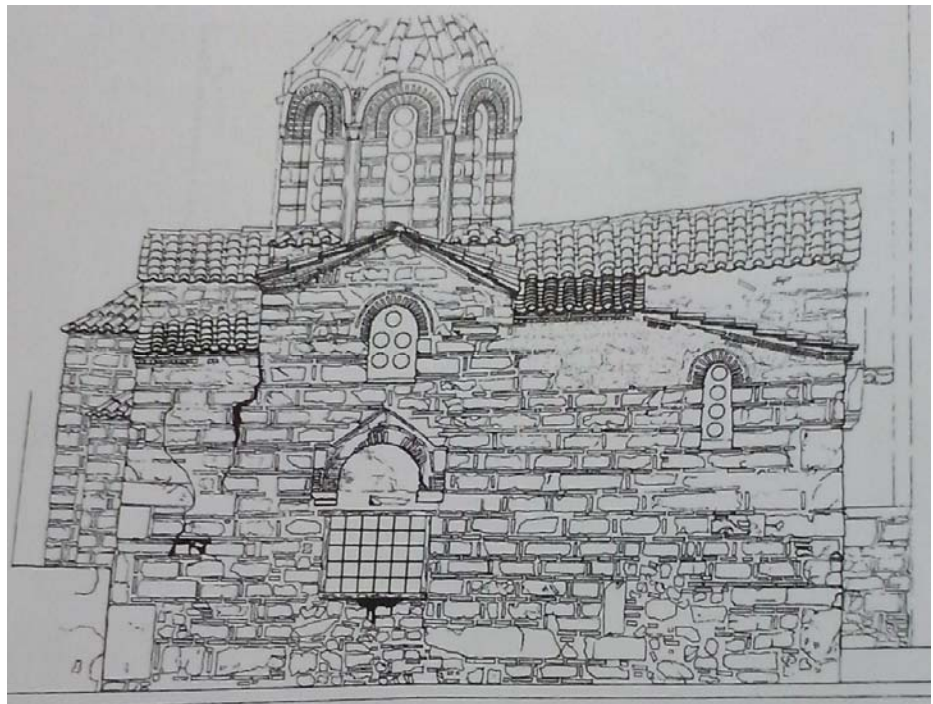




ΕΙΚ.52,53: Κατά μήκος τομή και κάτοψη της αρχικής μορφής του ναού του Αγίου Θεολόγου στην Πλάκα (Πηγή: Χαράλαμπος Μπούρας, Βυζαντινή Αθήνα 10ος-12ος αι., εκδ. Μουσείο Μπενάκη, 6ο Παράρτημα, Αθήνα 2010)

Στο εσωτερικό αποκαλύφθηκαν το 1975 κάτω από τους σοβάδες ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες του 13^{ου} αιώνα από τις οποίες ξεχωρίζουν οι Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη και ένας έφιππος

στρατιωτικός άγιος (πιθανώς ο Άγιος Γεώργιος). Οι τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου είναι σημαντικές καθώς παραμένουν ελάχιστες βυζαντινές που έχουν διασωθεί στην Αθήνα. Στη θέση που βρίσκεται ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος είχε στήσει ο Μοροζίνι κανόνια με τα οποία χτυπούσε την Ακρόπολη.»¹⁹



ΕΙΚ.54: Βόρεια όψη στην υφιστάμενη κατάσταση, (Πηγή: Χαράλαμπος Μπούρας, Βυζαντινή Αθήνα 10ος-12ος αι., εκδ. Μουσείο Μπενάκη, 6ο Παράρτημα, Αθήνα 2010)

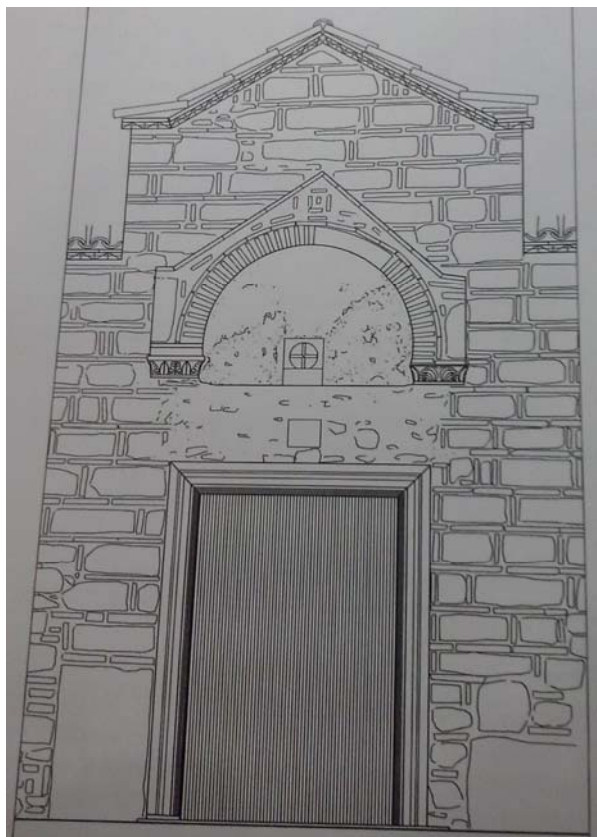
¹⁹ Μοναστήρια και προσκυνήματα της Ελλάδας, Μονές της Αττικής και Εκκλησίες της Αθήνας, υπό την αιγίδα της Μ.Κ.Ο. <<ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ>> της ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ της ΕΛΛΑΔΟΣ σελ.86



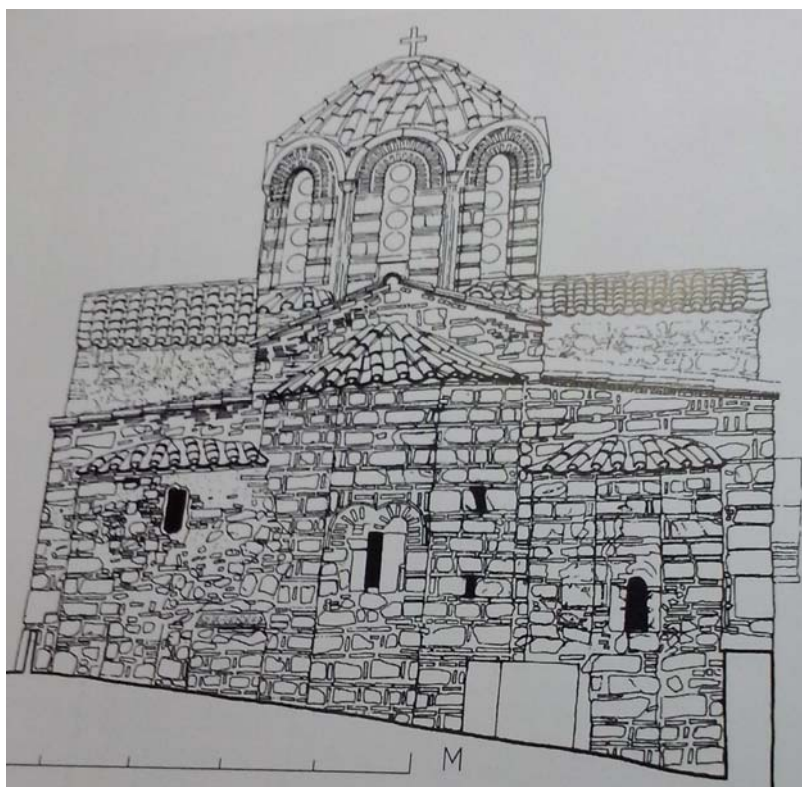
ΕΙΚ 55,56,57: Βόρεια όψη στην υφιστάμενη κατάσταση, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ 58: Τρούλος στην υφιστάμενη κατάσταση, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.59,60: Δυτική όψη, (Πηγή: Χαράλαμπος Μπούρας, Βυζαντινή Αθήνα 10ος-12ος αι., εκδ. Μουσείο Μπενάκη, 6ο Παράρτημα, Αθήνα 2010/ Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.61: Ανατολική όψη, (Πηγή: Χαράλαμπος Μπούρας, Βυζαντινή Αθήνα 10ος-12ος αι., εκδ. Μουσείο Μπενάκη, 6ο Παράρτημα, Αθήνα 2010)

2.5 Άγιος Ελευθέριος (Παναγιά η Γοργοεπήκοος)



Το παρεκκλήσιο του Αγίου Ελευθερίου βρίσκεται στη πλατεία Μητροπόλεως, στη νότια πλευρά του Καθεδρικού Ναού του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου (η γνωστή Μητρόπολη των Αθηνών).

Ιστορική αναδρομή

«Μικρός αλλά εξαιρετικά κομψός ναός, δίπλα ακριβώς στη Μητρόπολη, κτίστηκε τον 11^ο ή 12^ο αιώνα, πάνω σε λείψανα αρχαίου ναού αφιερωμένου στην προστάτιδα των επιτόκων Ειλείθια.



ΕΙΚ.62:Εικόνα θεάς Ειλείθιας, (Πηγή: Διαδίκτυο)



ΕΙΚ.63: Τρούλος ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)

Θρύλοι υποστηρίζουν ότι τον ναό έκτισε η Αυτοκράτειρα Ειρήνη η Αθηναία το 787. Είναι αφιερωμένος στον Άγιο Ελευθέριο, αλλά παλιότερα ήταν αφιερωμένος στην Παναγία Γοργοεπήκοο. Είναι επίσης γνωστός και ως Μικρή Μητρόπολη. Είναι τετρακίονιος σταυροειδής εγγεγραμμένος και έχει πολύ χαρακτηριστική τοιχοποιία, γιατί είναι κτισμένος από μαρμάρινους δόμους παρμένους από αρχαία μνημεία! Στα πιο ψηλά σημεία υπάρχουν εντοιχισμένα αρχαιοελληνικά, ρωμαϊκά, παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά ανάγλυφα ενενήντα τον αριθμό (90). Το

σύνολο μοιάζει με μια ιδιαίτερη, μάλλον παράξενη, ζωοφόρο που τριγυρίζει τον ναό.

Ο ναός είναι μια επιτομή της Αθηναϊκής Τέχνης, από την Αρχαϊκή εποχή μέχρι την εποχή κατασκευής του. Είναι χτισμένος εξ ολοκλήρου από μαρμάρινα λείψανα. Ως το ύψος των παραθύρων οι τοίχοι είναι εξ ολοκλήρου κατασκευασμένοι με ακόσμητες μαρμάρινες πλάκες. Από εκεί και πάνω χρησιμοποιούνται *spolia* αρχαιοελληνικά, ρωμαϊκά, παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά, δίνοντας μία πλήρη εικόνα της ανακυκλώσεως και επαναχρησιμοποίησεως του υπάρχοντος οικοδομικού υλικού αντί για τη δημιουργία νέου. Οι εξωτερικές επιφάνειες λοιπόν του ναού αποτελούν μια έκθεση συλλογής αρχαιοτήτων, ένα ανεπανάληπτο κολάζ 90 ετερόκλητων ανάγλυφων, χρησιμοποιημένων με τέτοια ελευθερία και γραφικότητα, ώστε εκφράζει με τον δικό του τρόπο την ιστορική φόρτιση του αθηναϊκού περιβάλλοντος κρατώντας όμως τον βυζαντινό του χαρακτήρα. Η κατασκευή του σχετίζεται με τον Άγιο Μιχαήλ Χωνιάτη (μητροπολίτη Αθηνών, 1182-1204), που αγαπούσε ιδιαίτερα το αρχαίο παρελθόν της πόλης.

Οι κίονες που στήριζαν τον τρούλο αντικαταστάθηκαν το 1833 από κτιστούς πεσσούς, λόγω φθορών. Ελάχιστα σπαράγματα τοιχογραφιών σώζονται, τόσο αποσπασματικά, που ούτε να ταυτιστούν ούτε να χρονολογηθούν μπορούν. Κάποια σχέδιά τους έκανε το 1843 ο Paul Durand. Το τέμπλο είναι του 1972 και οι τέσσερις εικόνες στα πλάγια είναι αντίγραφα άλλων του 11ου αιώνα. Η «Πλατυτέρα των Ουρανών» και ο «Παντοκράτωρ» είναι αγιογραφίες του 19ου αιώνα. Στο παρελθόν είχε προστεθεί και καμπαναριό στη δυτική όψη του ναού, το οποίο όμως κατεδαφίστηκε το 1836 λόγω φθορών.

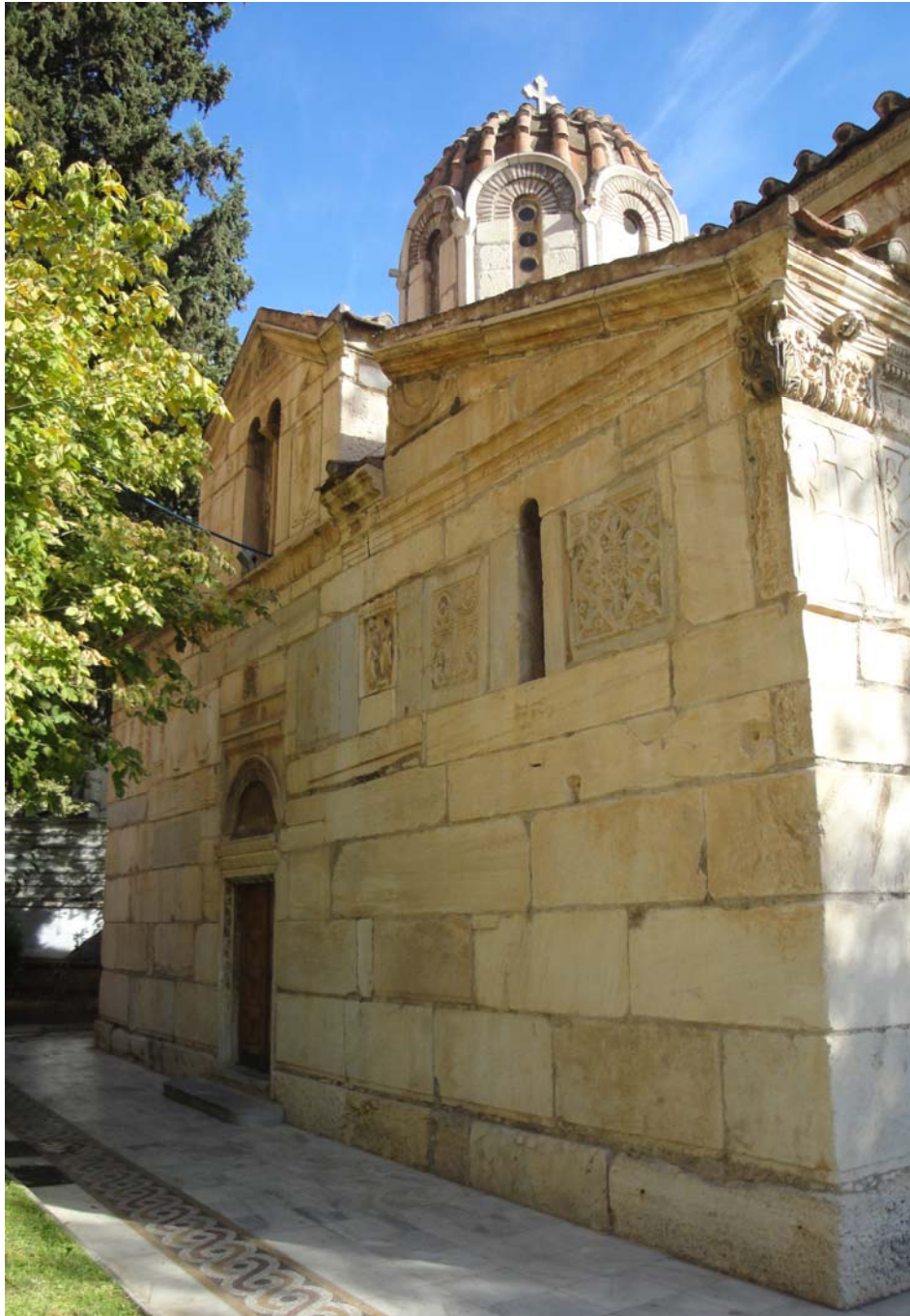
Στην αυλή και ολόγυρα θάβονταν κάποτε τα μέλη των οικογενειών Μπενιζέλου-Παλαιολόγου-μάλιστα έως τον 19^ο αιώνα υπήρχαν και ταφόπλακες. Από το 1839 ως το 1862 στη μοναδικής αρχιτεκτονικής εκκλησίας στεγάζονταν η Βιβλιοθήκη της πόλης. Το 1861 ο ναός ονομάστηκε από την βασίλισσα Αμαλία Άγιος Σώζων, επειδή παραμονή Άγιου Σώζοντος, στις 6 Σεπτεμβρίου, σώθηκε από δολοφονική απόπειρα ο βασιλιάς Οθωνας. Μια χρονιά αργότερα με την αναχώρηση του Οθωνα από τον θρόνο και την Αθήνα, ο ναός μετονομάστηκε σε Άγιο Ελευθέριο. Εδώ το 1577 χειροτονήθηκε από την Αθηναίο μητροπολίτη Νικάνορα επίσκοπος ο Άγιος Διονύσιος Αιγίνης ο εκ Ζακύνθου. Στην τουρκοκρατία ο ναός λεγόταν Καθολικόν και ήταν μέρος του επισκοπικού μεγάρου. Στο εσωτερικό του δεν υπάρχουν τοιχογραφίες εκτός από έναν επιβλητικό, αλλά φθαρμένο, Παντοκράτορα στον τρούλο. Το ενδιαφέρον βέβαια συγκεντρώνουν τα εντοιχισμένα στον ναό γλυπτά (όπως το περίφημο λιοντάρι που κατασπαράζει το ελάφι πάνω από το δίλοβο παράθυρο στην κόγχη του ιερού) και ιδιαίτερα οι προσπάθειες των μαστόρων να εκχριστιανίσουν τα ειδωλολατρικά γλυπτά σχεδιάζοντας πάνω τους σταυρούς. εντύπωση προκαλεί και το ακρογείσιο του 4^{ου} αιώνα στην δυτική πλευρά, το οποίο απεικονίζει εορτασμούς του αρχαίου Αττικού ημερολογίου.»²⁰

²⁰ Μοναστήρια και προσκυνήματα της Ελλάδας, Μονές της Αττικής και Εκκλησίες της Αθήνας, υπό την αιγίδα της Μ.Κ.Ο. <<ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ>> της ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ της ΕΛΛΑΔΟΣ σελ. 60-65

Βόρεια όψη



ΕΙΚ.64: Βόρεια όψη, (Πηγή: Χαράλαμπος Μπούρας- Λασκαρίνα Μπούρα, Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12^ο αιώνα, ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΑΘΗΝΑ 2002)

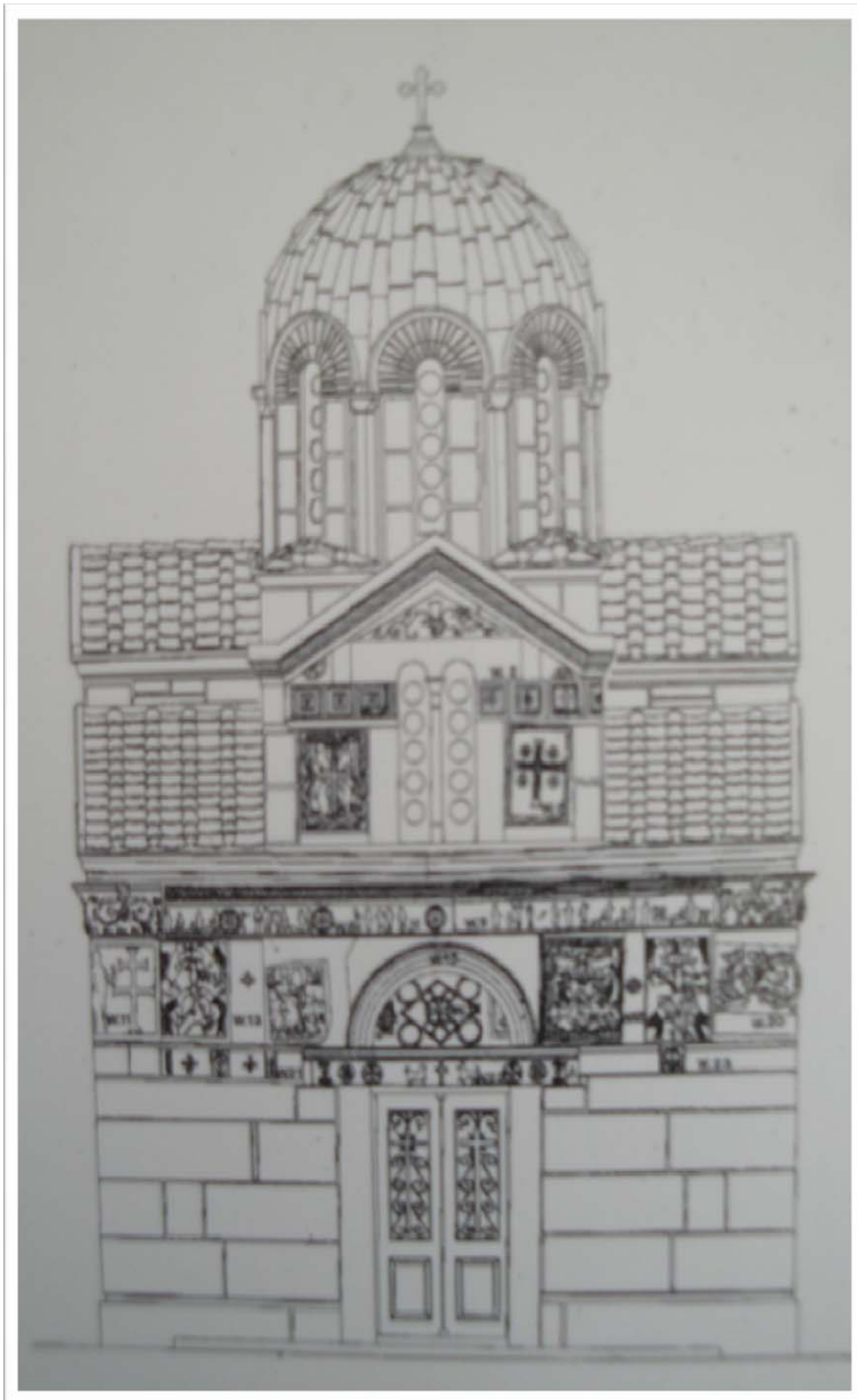


ΕΙΚ.65: Βόρεια όψη ναού,(Πηγή: Α. Γκιόβασο)

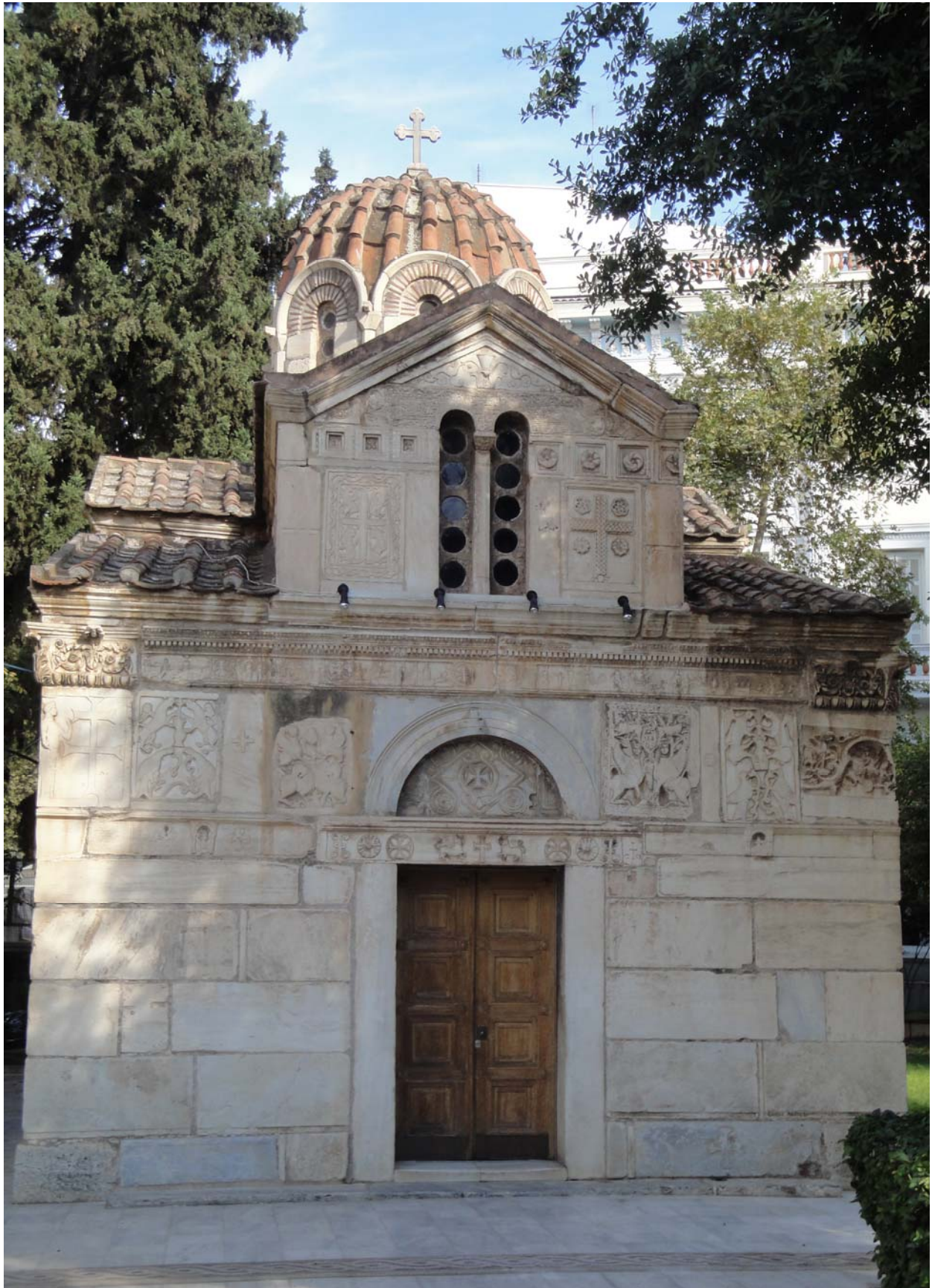


ΕΙΚ. 66,67,68: Βόρεια όψη ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)

Δυτική όψη



ΕΙΚ.69: Δυτική όψη, (Πηγή: Χαράλαμπος Μπούρας- Λασκαρίνα Μπούρα, Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12^ο αιώνα, ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΑΘΗΝΑ 2002)

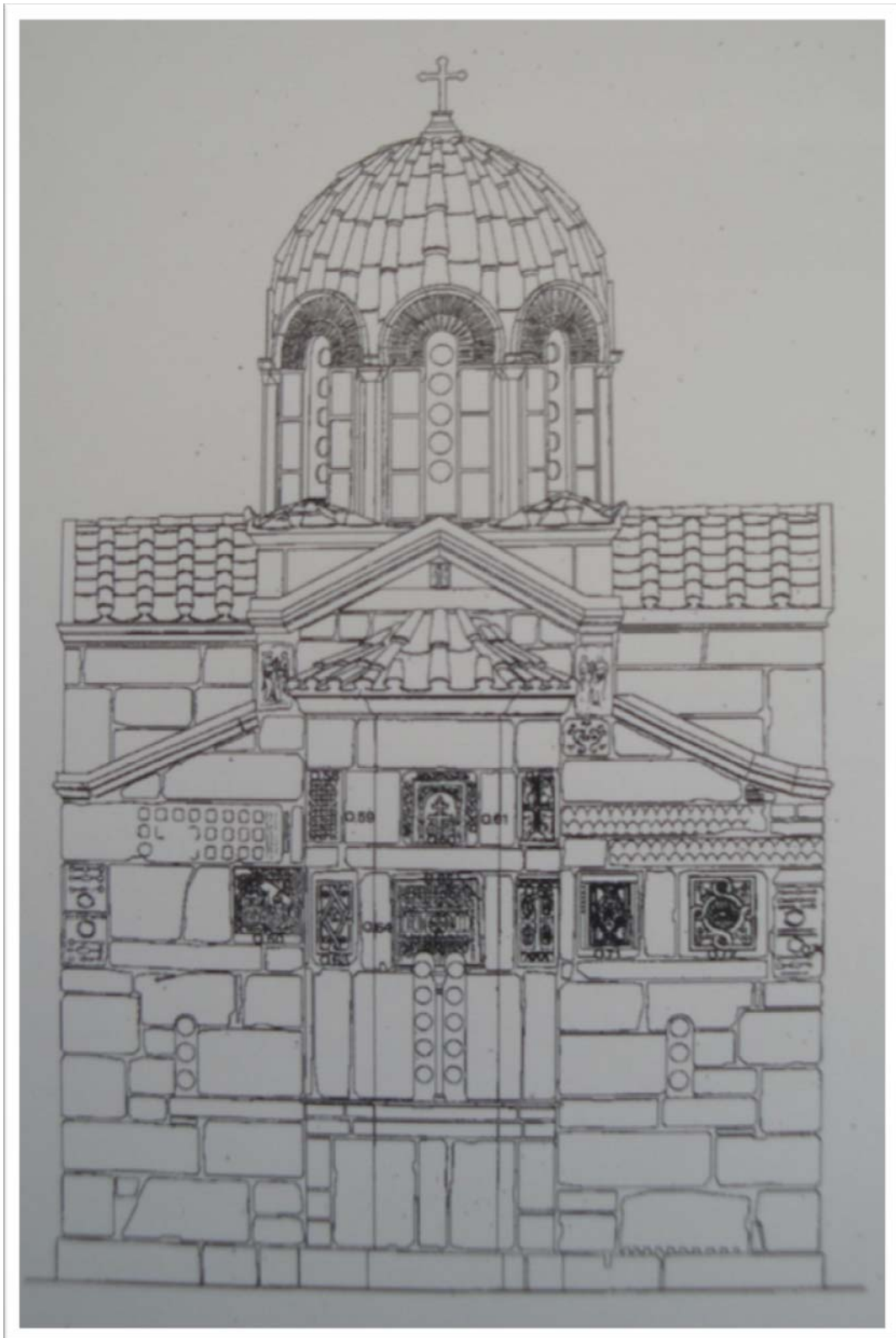


ΕΙΚ.70: Βόρεια όψη ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



Εικ.71,72: Λεπτομέρειες βόρειας όψης ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)

Ανατολική όψη

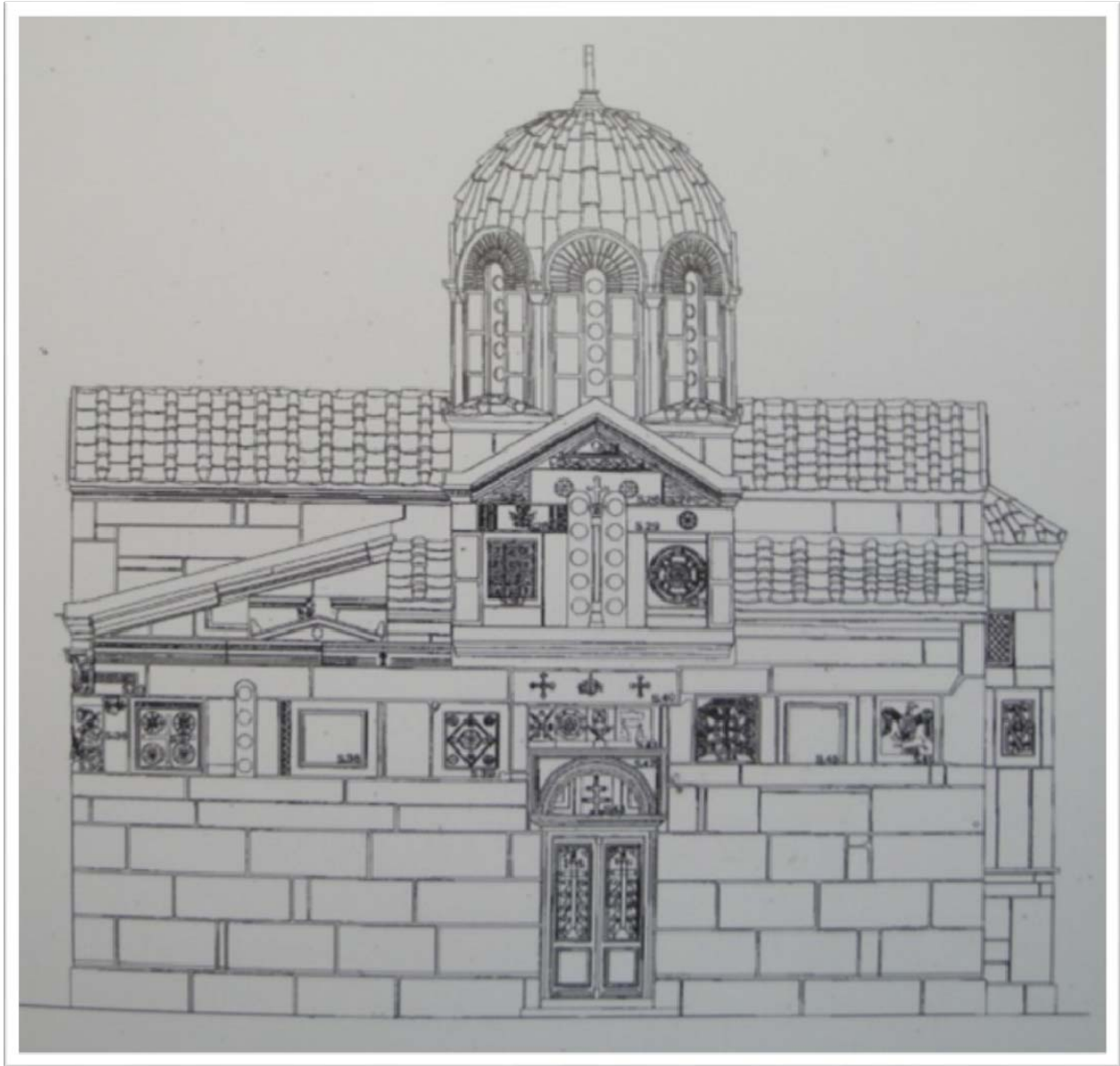


ΕΙΚ. 73: Ανατολική όψη, (Πηγή: Χαράλαμπος Μπούρας- Λασκαρίνα Μπούρα, Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12^ο αιώνα, ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΑΘΗΝΑ 2002)



ΕΙΚ.74,75,76,77: Βόρεια όψη ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)

Νότια όψη



ΕΙΚ.78: Νότια όψη, (Πηγή: Χαράλαμπος Μπούρας- Λασκαρίνα Μπούρα, Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12^ο αιώνα, ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΑΘΗΝΑ 2002)



ΕΙΚ.79,80,81: Νότια όψη ναού,(Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.82,83: Νότια όψη ναού,(Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.84: Βόρεια όψη ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)

2.6 Παναγιά Παντάνασσα



Ωραία βυζαντινή εκκλησία, η οποία αναδείχτηκε με τις εργασίες ανάπλασης στην καινούργια πλατεία στο Μοναστηράκι (συμβολή Ερμού, Αθηνάς, Μητροπόλεως) δίπλα ακριβώς από την κοίτη του Ηριδανού που πρόσφατα αποκαλύφθηκε.

Ιστορική αναδρομή

«Πιθανότατα κτίστηκε τον 10^ο αιώνα-αν και άλλες πηγές αναφέρουν τον 7^ο αι. Είναι καματοσκέπαστη τρίκλιτη βασιλική, φτιαγμένη με ακανόνιστες πέτρες. Χαρακτηριστικό είναι ότι υπάρχει από ένα αρχαίο ελληνικό κιονόκρανο εντοιχισμένο στις τέσσερις γωνίες. Στο εσωτερικό δεσπόζουν οι λευκοί μαρμάρινοι κίονες με τα χρυσοβαμμένα κορινθιακά κιονόκρανα.

Αρχικά η εκκλησία ανήκε στον Νικόλαο Μπονεφατζή και αργότερα έγινε καθολικό της γυναικείας μονής που δημιουργήθηκε και καταλάμβανε όλο τον χώρο της σημερινής πλατείας. Τότε λεγόταν Μέγα Μοναστήρι. Παρήκμασε όμως και από το 1690 περίπου έγινε μετόχι της μονής Καισαριανής. Από το 1821 και μετά λέγεται Μοναστηράκι, εξ ου και η σημερινή ονομασία όλης της περιοχής. Στην Παντάνασσα εκάρη μοναχός ο Όσιος Λουκάς ο εν Στειρίω (896-953) και υπηρέτησε ως διάκονος ο Άγιος Νεκτάριος Πενταπόλεως την περίοδο 1881-1885.

Η εκκλησία έπαθε πολλές ζημιές στην Επανάσταση του 1821 και δέχθηκε επεμβάσεις το 1890, όταν υψώθηκε πέτρινο καμπαναριό και ιστορήθηκαν κάποιες τοιχογραφίες. Το 1911 γκρεμίστηκε το παλιό καμπαναριό και αντικαταστάθηκε από το ογκώδες σημερινό, κατασκευάστηκε νάρθηκας

και γυναικωνίτης και προστέθηκαν μέτριας αξίας τοιχογραφίες. Στην εκκλησία διεσώθησαν αρκετές σημαντικές εικόνες μεταξύ των οποίων η θαυματουργή της Αγίας Θέκλας, ο Άγιος Παντελεήμονας του 1836, εικόνες του ξυλόγλυπτου τέμπλου του 1840, εικόνες ζωγραφισμένες από τον Φ. Κόντογλου, η Αγία Ελεούσα του 1852 και άλλες.»²¹

Αρχιτεκτονική ανάλυση

Είναι καμαροσκέπαστη τρίκλιτη βασιλική, αρχικά δεν είχε ούτε νάρθηκα ούτε γυναικωνίτη, που είναι προσθήκες του 1911. Έχει κτισθεί με ακανόνιστους λίθους, ενώ στις τέσσερις γωνίες του οικοδομήματος έχουν εντοιχιστεί από ένα αρχαιοελληνικό κιονόκρανο. Στη δυτική πλευρά υπάρχουν τρεις ορθογώνιες θύρες, που η καθεμιά αντιστοιχεί σε ένα από τα κλίτη. Ανατολικά έχει μία κόγχη, τρίπλευρη εξωτερικά και ημικυκλική εσωτερικά.

Το Ιερό Βήμα χωρίζεται με τοίχους μεγάλου πάχους σε τρία μέρη, το καθ' αυτό Βήμα και την Πρόθεση (αριστερά) και το Διακονικό (δεξιά), που επικοινωνούν μεταξύ τους με αψιδωτές θύρες. Λόγω των μεγάλων φθορών που υπέστη η εκκλησία στα χρόνια της Επανάστασης, αλλά και των αναγκών σε ναούς που επακολούθησαν, έγιναν δύο ανακαινίσεις του ναού, που ως ένα σημείο αλλοίωσαν την παλαιά του μορφή. Η μία έγινε το 1890, οπότε γκρεμίστηκε η κόγχη του υπερθύρου της κύριας εισόδου και υψώθηκε πέτρινο καμπαναριό, και έγιναν μερικές τοιχογραφίες. Το 1911 η ανακαίνιση παραμόρφωσε αισθητά την εκκλησία, αφού γκρεμίστηκε το καμπαναριό του 1890 και κατασκευάστηκε άλλο ογκώδες και ακαλαίσθητο στη βόρεια πλευρά, κατασκευάστηκε γυναικωνίτης, έγιναν ασήμαντες τοιχογραφίες κ.λπ.



ΕΙΚ.85: Δυτική όψη ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)

²¹ Μοναστήρια και προσκυνήματα της Ελλάδας, Μονές της Αττικής και Εκκλησίες της Αθήνας, υπό την αιγίδα της Μ.Κ.Ο. <<ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ>> της ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ της ΕΛΛΑΔΟΣ σελ. 73



ΕΙΚ.86,87: Νότια/ νοτιοανατολική όψη ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.88,89: Βορειανατολική/βόρεια όψη ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.90,91: Δυτική/Βόρεια όψη καμπαναριού ναού,(Πηγή: Α. Γκιοβάσο)

2.7 Τα Εισόδεια της Θεοτόκου (Καπνικαρέα)



Πασίγνωστο το εκκλησάκι στην οδό Ερμού γύρω από το οποίο πριν πεζοδρομηθεί κυκλοφορούσαν αυτοκίνητα.

Ιστορική αναδρομή

«Σαν από Θεία Βούληση γλίτωσε την κατεδάφιση όταν χαράχθηκε ο γνωστός εμπορικός δρόμος. Για την ιστορία, η Καπνικαρέα σώθηκε από την κατεδάφιση(για να ρυμοτομηθεί ο χώρος) δύο φορές: το 1834 με παρέμβαση του βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου- πατέρα του Οθωνα- και το 1863 με παρέμβαση του τότε Μητροπολίτη Αθηνών. Πάντως από τον 19^ο αι. φαίνεται ότι το όνομα Καπνικαρέα υιοθετήθηκε στη λαϊκή μνήμη ως <<κακάσχημη γριά >>, διασώζοντας έτσι σε κακή κατάσταση βρίσκονταν ο ναός τότε... Υπάρχουν αρκετές παραδόσεις που εξηγούν την καταγωγή του ονόματος Καπνικαρέα (λέγετε και Καμουκαρέα και Καμουχαριώτισσα) :από τον καπνικάριο (εισπράκτορα του καπνικού φόρου, δηλαδή του φόρου οικοδομών που επέβαλε ο αυτοκράτωρ Νικηφόρος Α), κτήτορα του ναού, από την γειτονία με τα μαγαζιά των καμουκάδων (μεταξωτών υφασμάτων). Ή ακόμη, επειδή η εικόνα ήταν άλλοτε σκεπασμένη με μετάξι (καμούχα), ή γιατί η Παναγία «καμεί χαρές» (καμουχαρέα). Λέγονταν όμως και εκκλησία της Βασιλοπούλας (όνομα που διατηρούσε επί τουρκοκρατίας), καθώς κατά την παράδοση κτίστηκε στη θέση παλιότερης εκκλησίας του 5^{ου} αιώνα, κτήτορα της οποίας ήταν η Αθηναία αυτοκράτειρα Ευδοκία, που λέγετε ότι έχτισε δώδεκα εκκλησίες στην Αθήνα. Ο ναός είναι του 1050, σύνθετος τετρακίονιος σταυροειδής εγγεγραμμένος με οκταγωνικό τρούλο και νάρθηκα. Πολλοί από τους δόμους της τοιχοποιίας σχηματίζουν σταυρούς και προέρχονται από παλαιοχριστιανικά μνημεία. Ψηλότερα ακολουθείται το τυπικό πλινθοπερίκλειστο σύστημα

με οδοντωτές ταινίες. Στην βορεινή πλευρά κτίστηκε πιθανώς στα τέλη του 11^{ου} αιώνα, παρεκκλήσι της Αγίας Βαρβάρας, το οποίο ανακαινίσθηκε από τον οπλαρχηγό της Ελληνικής Επανάστασης του '21 Πρέντζα, εξαιτίας του οποίου η Καπνικαρέα για ένα διάστημα λέγεται «Παναγία Πρέντζα». Μεταγενέστερος του αρχικού ναού είναι και ο εξωνάρθηκας, ο οποίος έχει τρεις θόλους στηριγμένους σε κίονες που στηρίζουν τρεις δίριχτες κεραμοσκεπείς στέγες και έχει δίλοβα παράθυρα που κάνουν το αρχιτεκτόνημα ιδιαίτερα όμορφο. Οι τοιχογραφίες, αν και σχετικά σύγχρονες, είναι μάλλον μαυρισμένες. Φιλοτεχνήθηκαν στα μέσα του 20^{ου} αιώνα, ενώ η Πλατυτέρα είναι έργο του 1942 από το χέρι του Φώτη Κόντογλου. Στη δυτική πλευρά του ναού υπάρχουν εντοιχισμένα γλυπτά και επιγραφές και ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο χαμηλός κυκλικός ξυλόγλυπτος άμβωνας. Τα κιονόκρανα των κίωνων στο εσωτερικό είναι κορινθιακού ρυθμού και το τέμπλο είναι μαρμάρινο, πιστό αντίγραφο εκείνου της μονής Καισαριανής. Το μωσαϊκό πάνω από την είσοδο φιλοτέχνησε η Έλλη Βοϊλα το 1936. Από το 1931 η Καπνικαρέα είναι πανεπιστημιακός ναός για άσκηση των φοιτητών της Θεολογικής Σχολής.»²²

Αρχιτεκτονική ανάλυση

Για τον ναό και την ίδρυσή του δεν υπάρχουν ιστορικές μαρτυρίες ή επιγραφές, διακρίνονται ωστόσο τρεις φάσεις κατασκευής: η οικοδόμηση του κυρίως ναού τοποθετείται στο τρίτο τέταρτο του 11ου αιώνα. Ο ναός ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του σύνθετου τετρακίονιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο. Στο ανατολικό τμήμα του κεντρικού διαμερίσματος ενσωματώνεται τριμερές ιερό με ημικυκλικές κόγχες. Εξωτερικά οι κόγχες διαμορφώνονται σε τρίπλευρες αψίδες. Η κεντρική αψίδα που αντιστοιχεί στο ιερό βήμα είναι μεγαλύτερη και ψηλότερη από τις άλλες δύο, με τρίλοβο άνοιγμα.



ΕΙΚ.92,93: Δίλοβα /Τρίλοβα παράθυρα της κόγχης του ιερού ανατολική πλευρά του ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)

²² Μοναστήρια και προσκυνήματα της Ελλάδας, Μονές της Αττικής και Εκκλησίες της Αθήνας, υπό την αιγίδα της Μ.Κ.Ο. <<ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ>> της ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ της ΕΛΛΑΔΟΣ σελ. 87-91

Στο κέντρο του ναού δεσπόζει τρούλος αθηναϊκού τύπου, με μαρμάρινα τοξωτά γείσα, προεξέχουσες υδρορροές και μονόλοβα παράθυρα με κιονίσκους που φέρουν καρδιάσχημο φυτικό κόσμημα.



ΕΙΚ.94,95: Δύο τρούλοι ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)

Οι τέσσερις κίονες και τα κιονόκρανα που στηρίζουν τον τρούλο προέρχονται από παλαιότερα μνημεία (spolia). Στη συνέχεια, προστίθεται μία ανοικτή στοά στη δυτική όψη του κτιρίου, πιθανώς στις αρχές του 12ου αιώνα. Αργότερα, η στοά αυτή κλείνεται και μετατρέπεται σε εξωνάρθηκα. Η στοά-εξωνάρθηκας έχει μονόλοβα και δίλοβα ανοίγματα με πεταλοειδή πλίνθινα τόξα και στεγάζεται με τέσσερις δικλινείς στέγες. Στην πρόσοψή του έχουν ενσωματωθεί δύο πρώιμα βυζαντινά κιονόκρανα με κομβία που φέρουν μονογράμματα.



ΕΙΚ.96,97:Δυτική όψη καμπαναριού/Δίλοβο παράθυρο, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.98: Πρώιμο βυζαντινό κιονόκρανο με κομβία που φέρουν μονόγραμμα, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.99,100:Νότια και Ανατολική όψη του πρόπυλου με δύο κίονες στη νότια πλευρά του ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)

Στην ίδια εποχή ανήκει και το μικρό πρόπυλο με δύο κίονες στη νότια πλευρά. Τέλος, προστίθεται ένα μονόχωρο παρεκκλήσι αφιερωμένο στην Αγία Βαρβάρα στη βόρεια πλευρά του ναού, με τρούλο ίδιου τύπου με τον κεντρικό, αλλά χαμηλότερου ύψους. Η χρονολόγηση του παρεκκλησίου τοποθετείται στα χρόνια της Φραγκοκρατίας ή Τουρκοκρατίας, με κάποια τμήματά του ανατολικού τοίχου να είναι πρωιμότερα, πιθανόν σύγχρονα του αρχικού ναού, γεγονός που σημαίνει ότι ίσως οικοδομήθηκε στη θέση άλλου κτίσματος που αποτελούσε επέκταση του κυρίως κτιρίου.

ΕΙΚ.101: Τρούλος παρεκκλησιού του ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)





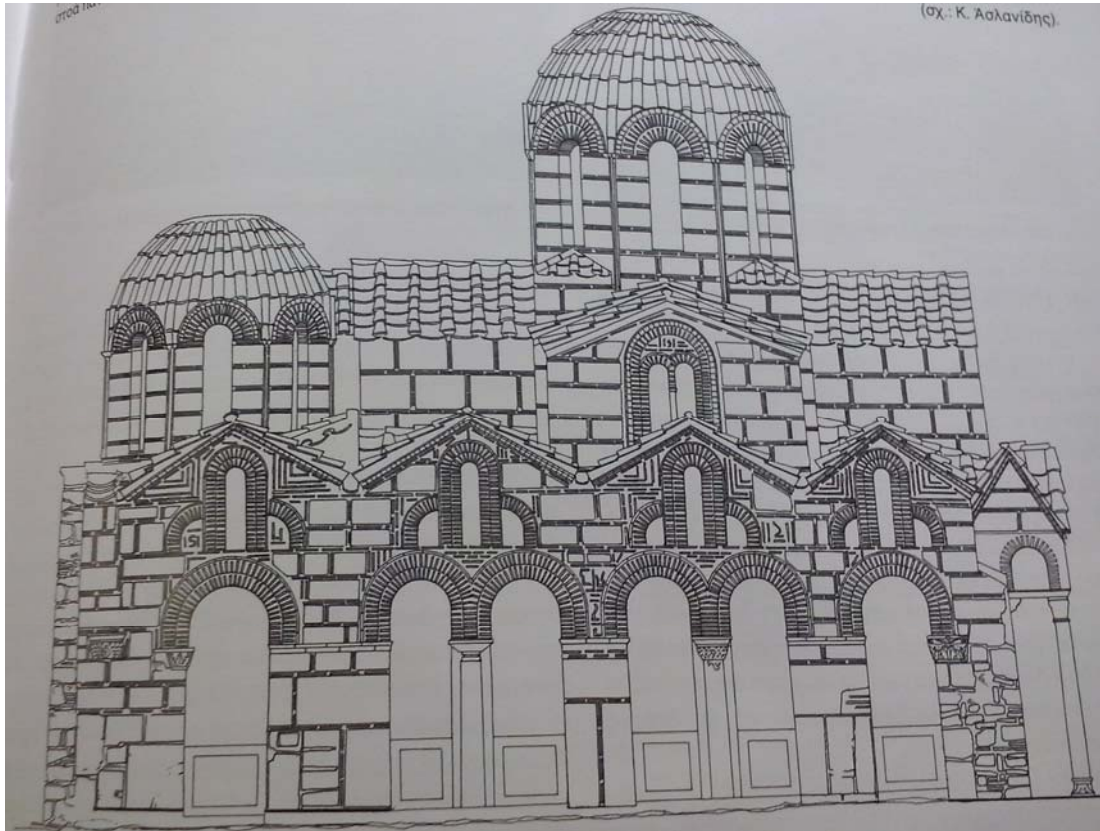
ΕΙΚ.102,103: Είσοδος παρεκκλησιού Αγίας Βαρβάρας στη βόρεια πλευρά του ναού,
(Πηγή: Α. Γκιοβάσο)

Για την κατασκευή των τοίχων έχει χρησιμοποιηθεί το πλινθοπερίκλειστο σύστημα , ενώ στο κάτω τμήμα του κτιρίου υπάρχουν λευκοί λίθοι διατεταγμένοι με τέτοιο τρόπο ώστε να σχηματίζουν σταυρούς. Η εξωτερική κόσμηση του ναού είναι σχετικά λιτή. Υπάρχει περιορισμένη χρήση κουφικών κοσμημάτων και οδοντωτών ταινιών , ενώ τα παράθυρα έχουν πεταλοειδή τόξα.

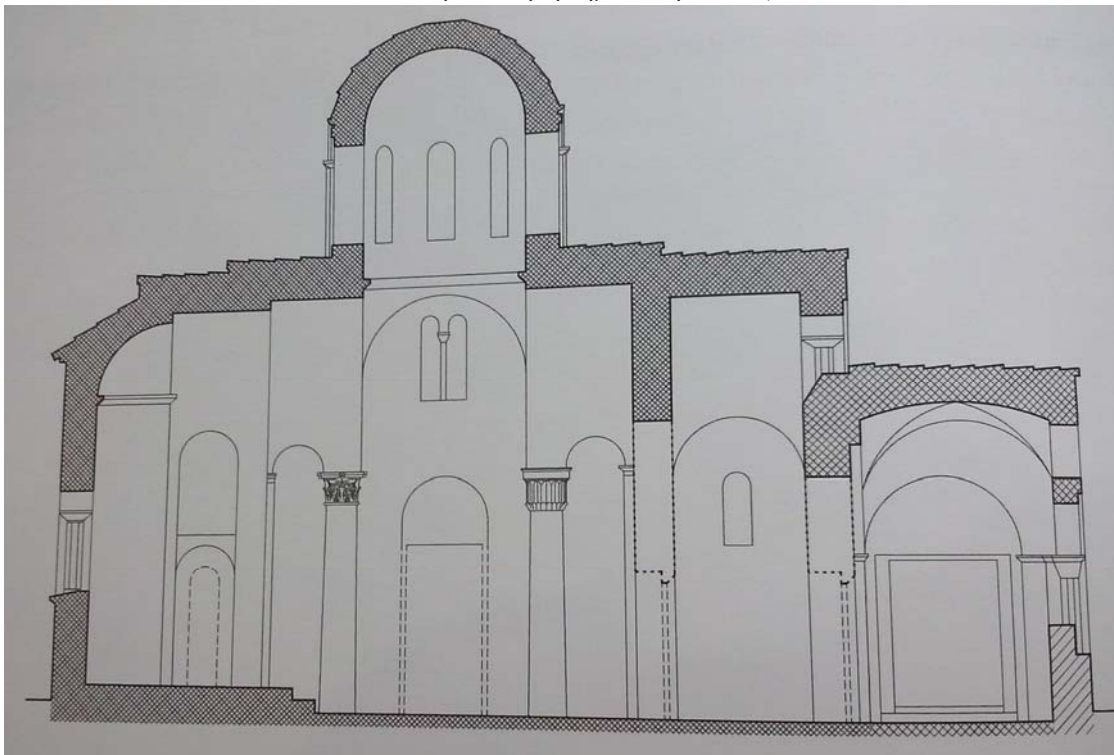


ΕΙΚ.104: Εξωτερική κόσμηση του ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)

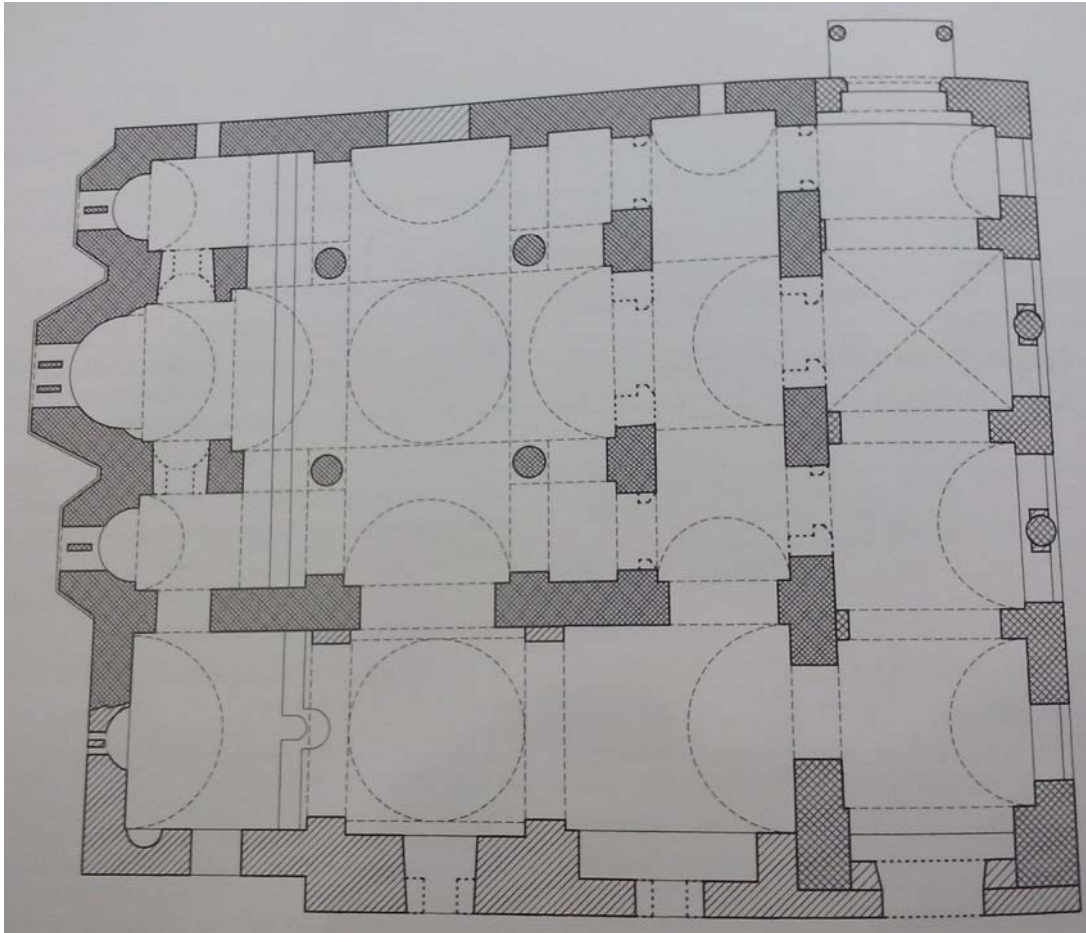
Οι τοιχογραφίες του ιερού και του τρούλου οφείλονται στον Φώτη Κόντογλου , ενώ στις υπόλοιπες επιφάνειες δούλεψαν σε μεγάλο βαθμό οι μαθητές του. Η ψηφιδωτή παράσταση της Παναγίας στο πρόπυλο είναι έργο της Έλλης Βοΐλα σε σχέδιο του Αθηναγόρα Αστεριάδη.



ΕΙΚ.105: Δυτική όψη ναού, (Πηγή: Χαράλαμπος Μπούρας, Βυζαντινή Αθήνα 10ος-12ος αι., εκδ. Μουσείο Μπενάκη, 6ο Παράρτημα, Αθήνα 2010)



ΕΙΚ.106: Τομή ναού, (Πηγή: Χαράλαμπος Μπούρας, Βυζαντινή Αθήνα 10ος-12ος αι., εκδ. Μουσείο Μπενάκη, 6ο Παράρτημα, Αθήνα 2010)



ΕΙΚ.107: Κάτοψη ναού, (Πηγή: Χαράλαμπος Μπούρας, Βυζαντινή Αθήνα 10ος-12ος αι., εκδ. Μουσείο Μπενάκη, 6ο Παράρτημα, Αθήνα 2010)



ΕΙΚ.108,109: Νοτιοανατολική/βόρεια όψη ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.110,111: Δυτική/Νότια όψη ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)

2.8 Άγιοι Απόστολοι Σολάκη



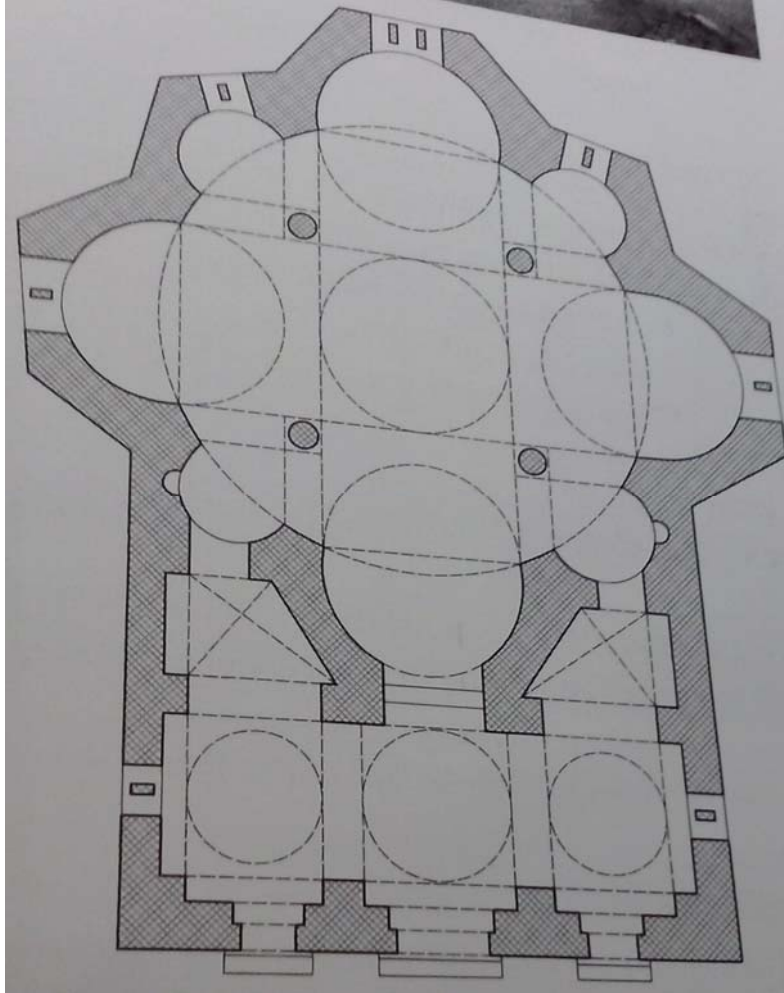
Είναι μια από τις πιο κομψές εκκλησίες της Αθήνας και βρίσκεται ακριβώς μέσα στον αρχαιολογικό χώρο, της Αρχαίας Αγοράς, τριγυρισμένη από ελιές, γρασίδι και άφθονο αρχαίο υλικό, σε τοπίο συγκινητικό και όμορφο. Αναφέρεται ως του Σολάκη πιθανώς εξ αιτίας την ομώνυμης οικογενείας η οποία τον ανακαίνισε κάποτε.

Ιστορική αναδρομή

«Είναι από τα πρωιμότερα μεταβυζαντινά μνημεία της Αθήνας. Ο ναός κτίστηκε μεταξύ 10^{ου} και 12^{ου} αιώνα στη θέση που βρίσκονταν ρωμαϊκό Νυμφαίο του 2^{ου} αιώνα και η νοτιοανατολική κρήνη της Αγοράς. Είναι απλός τετρακίονιος σταυροειδής εγγεγραμμένος με διαγώνιες κόγχες, αψίδες στις τέσσερις πλευρές και νάρθηκα στα δυτικά. Το κτίσιμο του έγινε με ισομεγέθεις πέτρινους δόμους και ψηλότερα με το γνωστό βυζαντινό πλινθοπερίκλειστο σύστημα, το οποίο κοσμούν οι οδοντωτές ταινίες του κεραμικού διάκοσμου. Η διάταξη των κεράμων στους εξωτερικούς τοίχους σχηματίζει και εδώ κουφικά διακοσμητικά θέματα. Οι τοίχοι έχουν μεγάλες εναλλαγές χρωμάτων από τα διάφορα υλικά. Δίλοβα παράθυρα κοσμούν τους χορούς, τον τρούλο και τους τοίχους του νάρθηκα. Ιδιαίτερα τα παράθυρα στον τρούλο είναι κατασκευές υψηλής τεχνικής. Στον νάρθηκα υπάρχουν ωραιότατες τοιχογραφίες, αποτοιχισμένες από τον ναό του Αγίου Σπυρίδωνος, στην οδό Λυσίου. Στον κυρίως ναό και στο ιερό βήμα έχουν αποκαλυφθεί επίσης περίτεχνες τοιχογραφίες του 17^{ου} αιώνα.

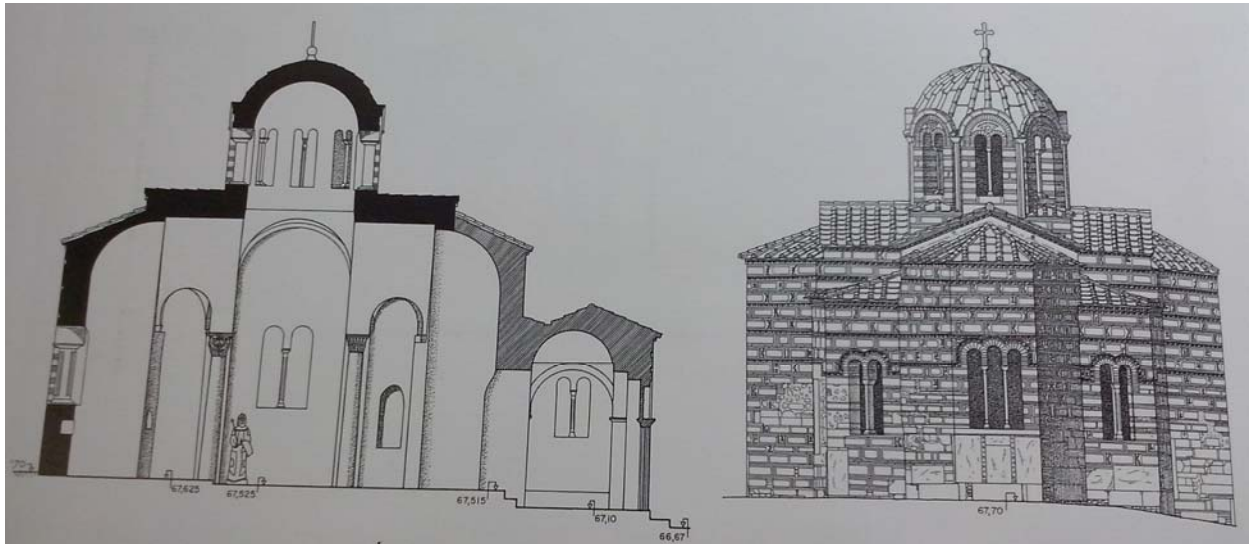
Διασώζονται μαρτυρίες πως μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα υπήρχε κρύπτη κάτω ακριβώς από τον ναό. Πολύ αξιόλογο είναι και το μαρμάρινο δάπεδο, στο κέντρο του οποίου διακρίνεται μωσαϊκό όπως ακριβώς στα αγιορειτικά καθολικά. Η σημερινή μορφή του ναού οριστικοποιήθηκε κατά την αναστήλωση του 1954-56 (υπάρχουν παλιές ασπρόμαυρες φωτογραφίες αναρτημένες

στο εσωτερικό από εκείνη την αναστήλωση). Το αρχικό κτίσμα είχε επισκευαστεί και επεκταθεί αρκετές φορές, με τελευταία την περίοδο 1876-82. Στην ευρύτερη περιοχή- η οποία κατοικούνταν έως το 1930 και λέγονταν Βρυσάκια- υπήρχαν και άλλες εκκλησίες οι οποίες όμως κατεδαφίστηκαν τη δεκαετία του 1930 κατά τις ανασκαφές της Αμερικάνικης Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αρχαία Αγορά.»²³

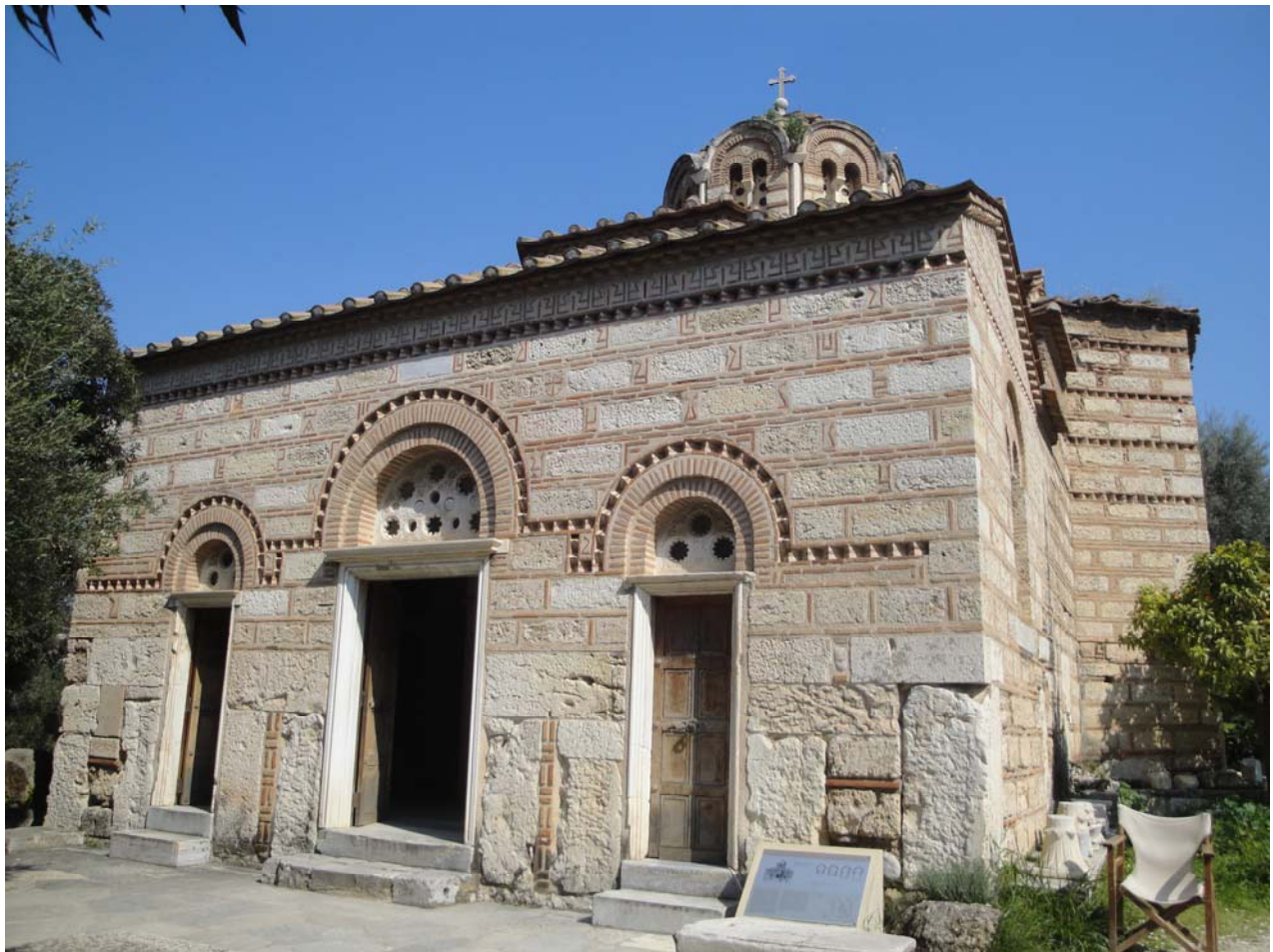


ΕΙΚ.112: Κάτοψη Αγιοι Απόστολοι της Αγοράς, (Πηγή: Χαράλαμπος Μπούρας, Βυζαντινή Αθήνα 10ος-12ος αι., εκδ. Μουσείο Μπενάκη, 6ο Παράρτημα, Αθήνα 2010)

▪ ²³ Μοναστήρια και προσκυνήματα της Ελλάδας, Μονές της Αττικής και Εκκλησίες της Αθήνας, υπό την αιγίδα της Μ.Κ.Ο. <<ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ>> της ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ της ΕΛΛΑΔΟΣ σελ. 76-81



ΕΙΚ.113,114: Τομή κατά μήκος- Ανατολική όψη (Άγιοι Απόστολοι της Αγοράς), (Πηγή: Χαράλαμπος Μπούρας, Βυζαντινή Αθήνα 10ος-12ος αι., εκδ. Μουσείο Μπενάκη, 6ο Παράρτημα, Αθήνα 2010)



ΕΙΚ.115: Δυτική όψη ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.116: Νότια όψη ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.117: Ανατολική όψη ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.118: Βορειοανατολική όψη ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.119,120: Εσωτερικό ναού, (Πηγή: Α. Γκιόβασο)



2.9 Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην Πλάκα



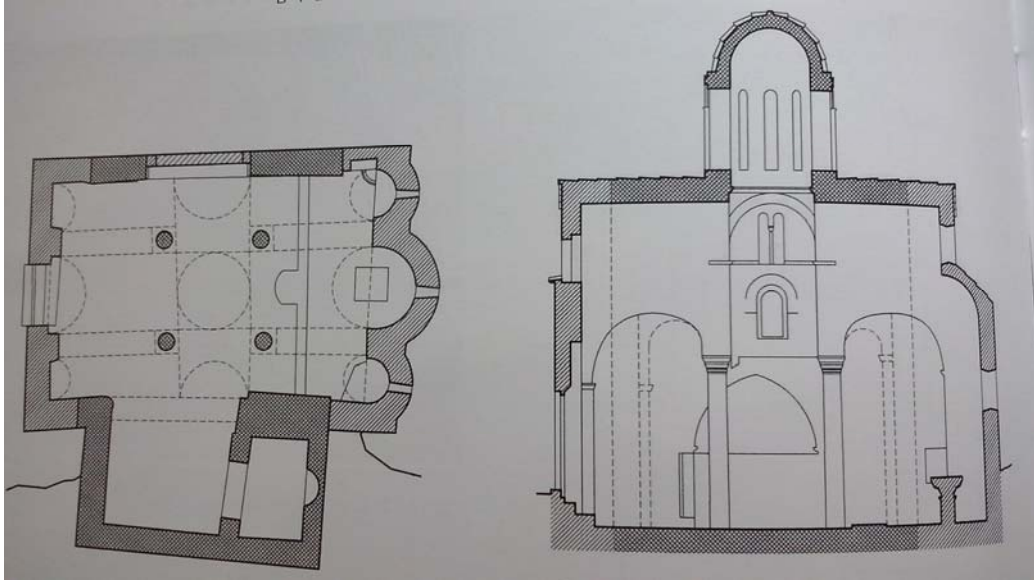
Ιστορική αναδρομή

«Ο μικρός ναός της Μεταμορφώσεως στη βόρεια κλιτύ της Ακροπόλεως, με την νεώτερη επιμήκυνση του και την ανακατασκευή του ανατολικού και δυτικού τμήματος, έχει χάσει την αρχική μορφή του, αναλλοίωτο διατηρείται μονάχα το κεντρικό τμήμα της βόρειας και της νότιας πλευράς. Στη νότια πλευρά υπάρχει μικρό παρεκκλήσιο, ένα μέρος του οποίου φτάνει στο κοίλωμα του βράχου. Είναι ένας απλός τετρακίονιος τρουλλαίος σταυροειδής ναός και δεν σώζονται, σήμερα τουλάχιστον, αρχιτεκτονικά γλυπτά ούτε ζωγραφικός διάκοσμος, (σώζεται μόνον ένας κιονίσκος δίλοβου παραθύρου στη βόρεια κεραία). Η Μεταμόρφωση έχει θεωρηθεί αρχικά ως παλαιολόγειο έργο, αλλά με βάση τα λοξότμητα πώρινα οριζόντια υφαντίδια του «αθηναϊκού» την τρούλου και τα έγκοπτα τούβλα στην τοιχοποιία της βόρεια πλευράς χρονολογήθηκε γύρω στο 1100.»²⁴

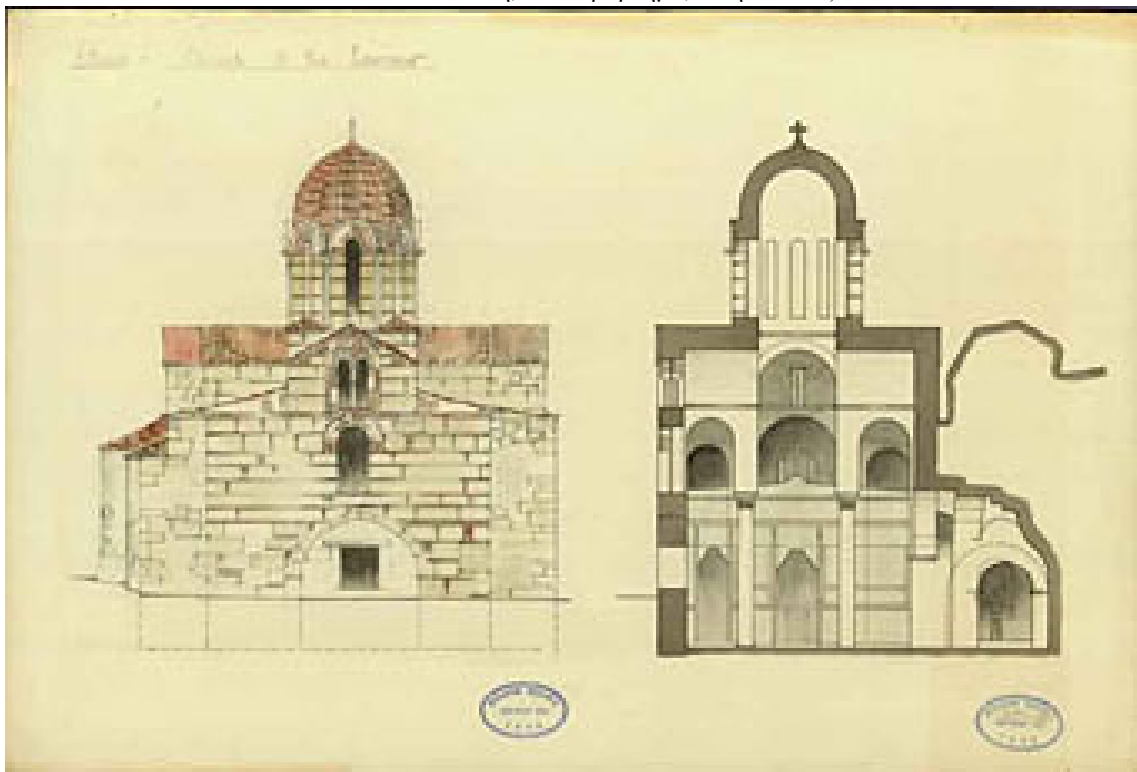
Κατά την επιμήκυνση του ναού επεκτάθηκαν κανονικά οι κάμερες, τόσο της ανατολικής και της δυτικής κεραίας όσο και των γωνιακών διαμερισμάτων. Ένα τοξωτό άνοιγμα στον βόρειο τοίχο κλείσθηκε με μικρότερου πάχους διάφραγμα από λίθους εκ περισυλλογής. Το ελαφρώς οξυκόρυφο τόξο του αποτελεί μια ένδειξη ότι ορισμένες από τις μετασκευές στην Μεταμόρφωση

²⁴Χαράλαμπος Μπούρας- Λασκαρίνα Μπούρα, Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12^ο αιώνα, ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΑΘΗΝΑ 2002, σελ. 52-53

έγιναν κατά την Τουρκοκρατία και όχι μετά την Επανάσταση. Κατά τις εργασίες αποκατάστασης του 1966 διαπιστώθηκε ότι ο προς νότιο υπόσκαφος χώρος ήταν άλλοτε ένα είδος κρύπτης προσιτής από τοξωτό άνοιγμα, ενταγμένο στην νότια κεραία του σταυρού, το οποίο άγνωστο πότε διευρύνθηκε με την δημιουργία πολύ ευρύτερου χώρου. Κατά τις ίδιες εργασίες αποκαλύφθηκαν καμαροσκεπής τάφοι κάτω από το δάπεδο.



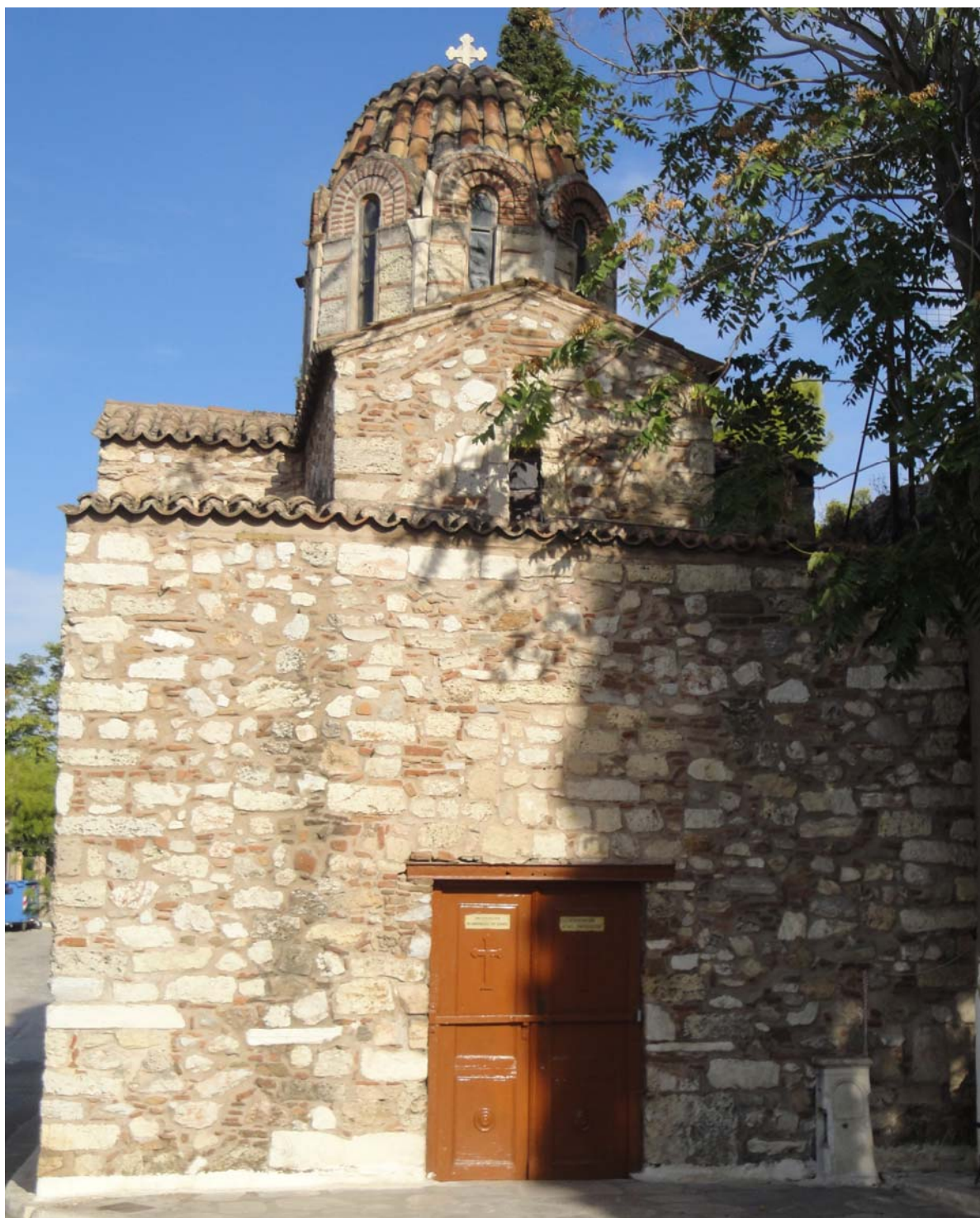
ΕΙΚ.121: Κάτοψη και οριζόντια τομή, (Πηγή: Χαράλαμπος Μπούρας, Βυζαντινή Αθήνα 10ος-12ος αι., εκδ. Μουσείο Μπενάκη, 6ο Παράρτημα, Αθήνα 2010)



ΕΙΚ.122: Όψη και οριζόντια τομή, (Πηγή: Διαδίκτυο)



ΕΙΚ.123: Τρούλος ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.124: Δυτική όψη ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.125: Βόρεια όψη ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.126: Βόρεια όψη ναού, (Πηγή: Α. Γκιωβάσο)



IK.127: Βορειοανατολική πλευρά ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.128: Ανατολική όψη ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)

2.10 Άγιοι Ασώματοι στο Θησείο



Μικρός, βυζαντινός ναός, ο οποίος βρίσκεται περίπου δύο μέτρα κάτω από το επίπεδο της πλατείας, σε κεντρικότατο σημείο απέναντι από τον σταθμό του Ηλεκτρικού. Είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο και νάρθηκα κτισμένος στα τέλη του 11^{ου} αιώνα.

Ιστορική αναδρομή

«Στα χρόνια μετά την Επανάσταση οι Άγιοι Ασώματοι ήταν για ένα διάστημα... φαρμακείο. Ο ναός ήταν αλλοιωμένος από τις προσθήκες του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα και το μόνο που θύμιζε το κομψό βυζαντινό εκκλησάκι ήταν ο οκταγωνικός τρούλος του. Την περίοδο 1959-60 αφαιρέθηκαν οι προσθήκες και επανήλθε στην αρχική του μορφή. Στα ανατολικά υπάρχουν τρεις τρίπλευρες κόγχες εκ των οποίων η μεσαία διαθέτει δίλοβο παράθυρο και οι άλλες δυο από ένα μονόλοβο. Στη βόρεια είσοδο υπάρχει πεταλοειδής αψίδα. Τις όψεις του αρχικού ναού κοσμούσε ζωφόρος με πήλινα πλακίδια με κουφική ανάγλυφη διακόσμηση (τα κουφικά είναι διακοσμητικά στοιχεία που μιμούνται τη γραφή με την οποία προγράφηκε το Κοράνι στην πόλη Κούφα του σημερινού Ιράκ). Δύο από αυτά τα πλακίδια έχουν εντοιχιστεί στη δυτική όψη. Να σημειωθεί μάλιστα ότι παρόμοια ζωφόρος υπάρχει και στον ναό Αγίων Θεοδώρων Κλαυθμώνος. Στη φάση της αποκατάστασης αποκαλύφθηκαν πολύ φθαρμένες τοιχογραφίες και αργυρή θήκη με οστά άγνωστου αγίου.»²⁵

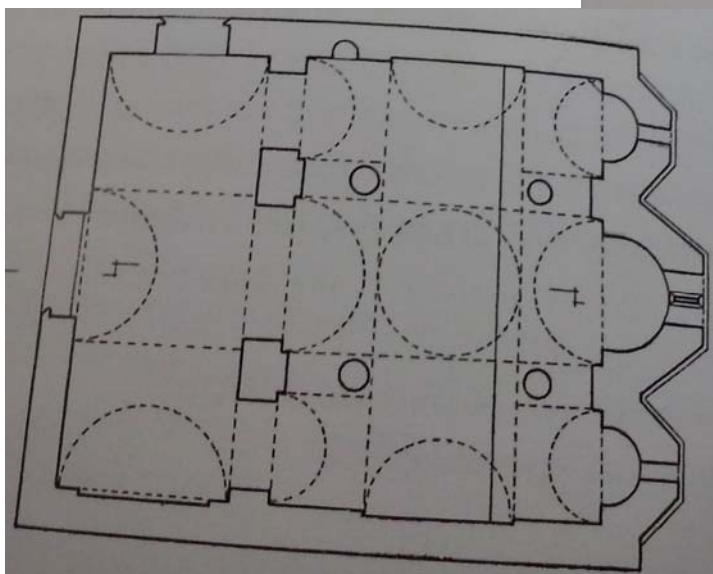
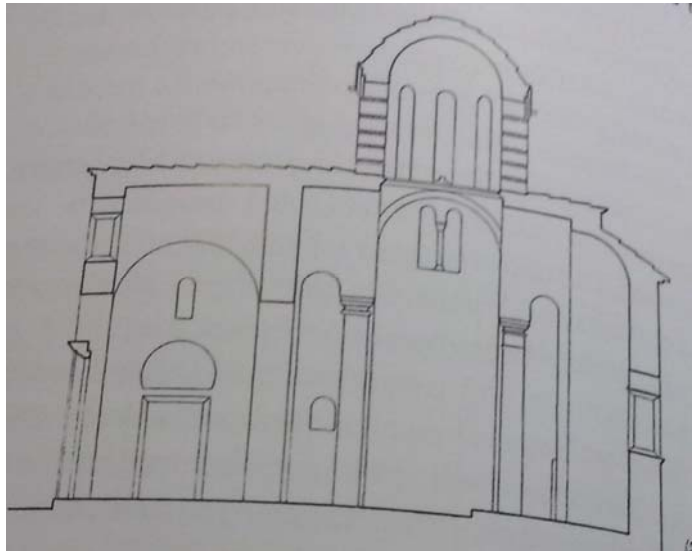
▪ ²⁵ Μοναστήρια και προσκυνήματα της Ελλάδας, Μονές της Αττικής και Εκκλησίες της Αθήνας, υπό την αιγίδα της Μ.Κ.Ο. <<ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ>> της ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ της ΕΛΛΑΔΟΣ σελ.75

Αρχιτεκτονική ανάλυση

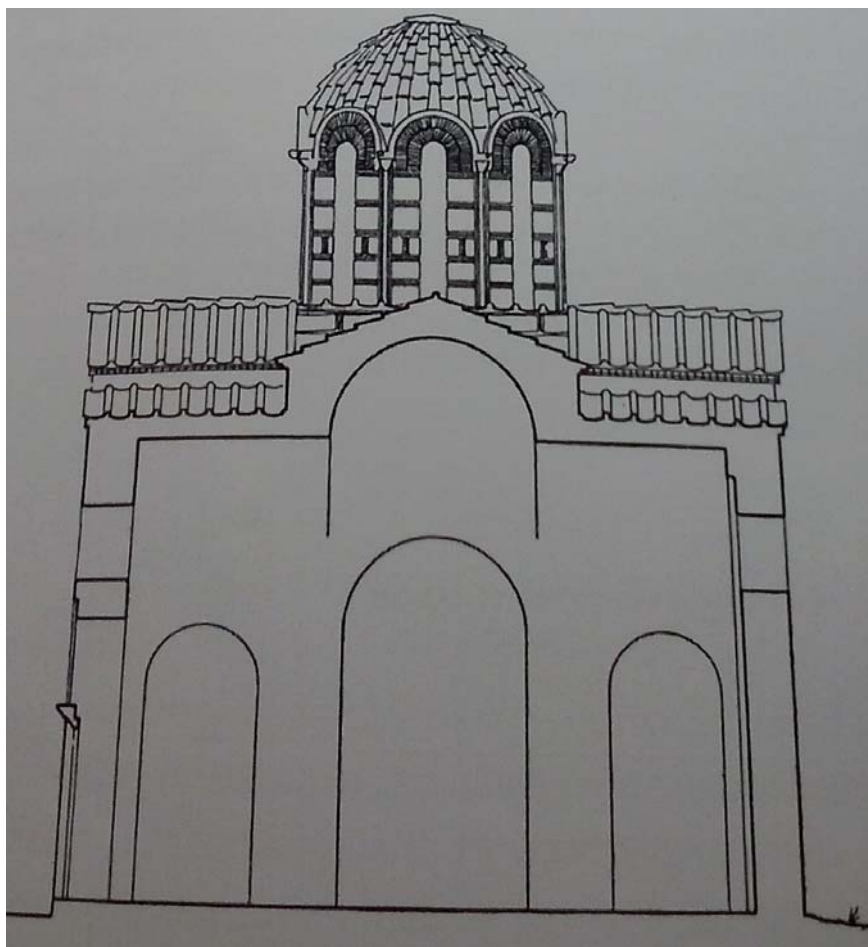
Αποτελεί μικρή εκκλησία σταυροειδής εγγεγραμμένη, τρουλαία, του απλού τετρακίονιου τύπου με νάρθηκα. Από πλευράς τυπολογική πλευρά δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον όμως από αρχιτεκτονικών και διακόσμου παρουσιάζει ενδιαφέρον, γιατί έχει σχεδόν όλα τα γνωρίσματα των έντεχνων αθηναϊκών εκκλησιών του 11^{ου} αιώνα. Ο τρούλος είναι αθηναϊκού τύπου, με μαρμάρινα τόξα και κιονίσκους στις γωνίες, η τοιχοποιία είναι επιμελής πλινθοπερίκλειστη, το τόξο της νότιας θύρας του νάρθηκα είναι πεταλόμορφο και σταυροί από ογκώδεις λαξευτούς λίθους είναι ενσωματωμένοι στην τοιχοποιία. Στην βόρεια και την νότια κεραία τα δίλοβα παράθυρα ακολουθούν τον απλούστερο τύπο χωρίς περιβάλλον τόξο, ίσως λόγω του μικρού μεγέθους του ναού, και στα τριγωνικά κενά μεταξύ των τόξων τους και του οδοντωτού γείσου της κεραίας παρεμβάλλονται μικρά κατακόρυφα κουφικά στοιχεία. Οι τέσσερις κίονες του ναού είναι μονολιθικοί, χωρίς βάσεις, spolia από αρχαία μνημεία, με ιωνικές βάσεις στην θέση των κιονόκρανων. Στον νότιο τοίχο του νάρθηκα σχηματίζεται αβαθές αψίδωμα μπροστά από το οποίο υπάρχει τάφος. Αβαθή αψιδωτά σχηματίζονται και στον κυρίως ναό στα πέρατα των εγκάρσιων κεραιών του σταυρού.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τρία θραύσματα πήλινων πλακών, τα οποία βρέθηκαν κατά την ανασκαφή του δυτικού τμήματος του ναού. Έχουν σύνθετες ψευδοκουφικές διακοσμήσεις και κατάλληλες βαθύνσεις για την υποδοχή λευκού επιχρίσματος. Παρουσιάζουν ομοιότητα με τις πλάκες που σχηματίζουν ζωφόρους στην Σωτήρα του Λυκόδημου. Η ομοιότητα αυτή οδηγεί στην χρονολόγηση των Αγίων Ασωμάτων στον πρώτο μισό του 11^{ου} αιώνα, στην οποία δεν αντιστρατεύονται τα λοιπά μορφικά και κατασκευαστικά στοιχεία του ναού.

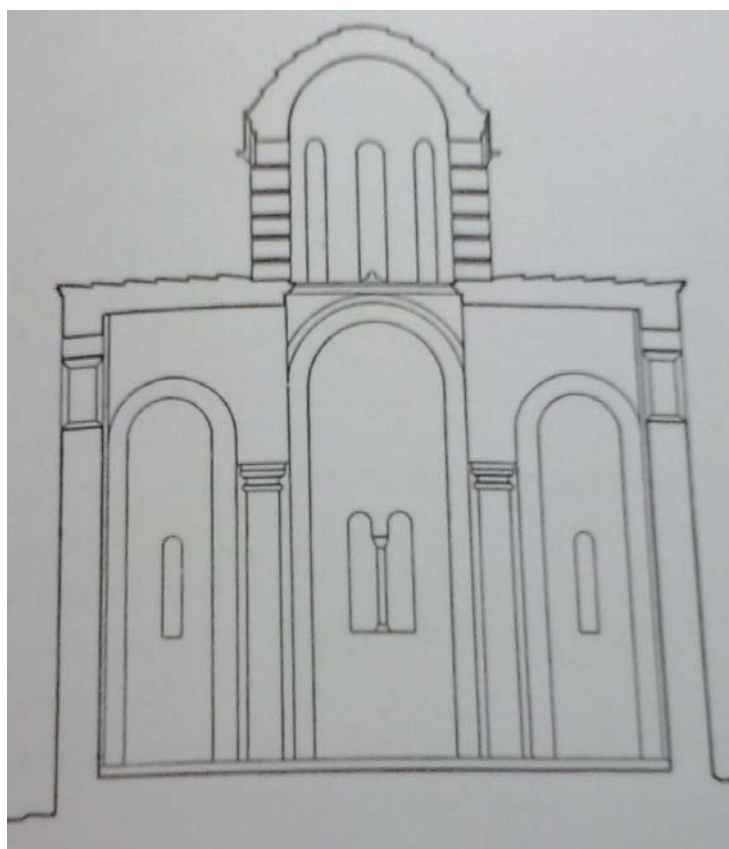
ΕΙΚ.129:Οριζόντια τομή, (Πηγή: Χαράλαμπος Μπούρας, Βυζαντινή Αθήνα 10ος-12ος αι., εκδ. Μουσείο Μπενάκη, 6ο Παράρτημα, Αθήνα 2010)



ΕΙΚ.130: Κάτοψη ναού, (Πηγή: Χαράλαμπος Μπούρας, Βυζαντινή Αθήνα 10ος-12ος αι., εκδ. Μουσείο Μπενάκη, 6ο Παράρτημα, Αθήνα 2010)



ΕΙΚ.131,132: Οριζόντια τομή, (Πηγή:
Χαράλαμπος Μπούρας, Βυζαντινή Αθήνα
10ος-12ος αι., εκδ. Μουσείο Μπενάκη, 6ο
Παράρτημα, Αθήνα 2010





ΕΙΚ.133,134: Δυτική/Νοτιοανατολική όψη ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.135: Ανατολική όψη ναού, (Πηγή: Α.Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.136: Βόρεια όψη ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)

2.11 Αγία Τριάδα (Ρωσική Ορθόδοξη εκκλησία)



Επί της οδού Φιλελλήνων, σε απόσταση λίγων εκατοντάδων μέτρων από το κτίριο της Βουλής, βρίσκεται η "Ρώσικη εκκλησία", όπως έχει επικρατήσει να αποκαλείται στις μέρες μας.

Ιστορική αναδρομή

Δύο επιγραφές, χαραγμένες στον εσωτερικό νότιο τοίχο και που σήμερα προστατεύονται από ειδικό πλαίσιο με τζάμι, μας οδηγούν στη χρονολόγηση της ανέγερσης του στις αρχές του 11ου αιώνα. Αναφέρει η μία επιγραφή, που βρίσκεται δίπλα στην τοιχογραφία του Πρωτομάρτυρα Στεφάνου: «Ενταύθα κείται Στέφανος ο πρωτοκτίτωρ έτους τ... τη τετάρτη του μηνός του Δεκέμβρη. Ινδικτιώνος έτους, σφνγ' (=6553 από κτίσεως κόσμου, 1044 μ.Χ.). Η άλλη αναφέρει τον θάνατο του Επιφανίου Λύκου τον Δεκέμβριο του 1051. Γι' αυτό και η εκκλησία παλιά λεγόταν «Σώτεια του Λυκοδήμου» (ήταν αφιερωμένη στην Παναγία τη Σώτεια), ενώ σύμφωνα με τον Κ. Πιττάκη ήταν εκκλησία του Άγιου Νικόδημου και πήρε την προσωνυμία «του Λυκοδήμου», γιατί είχε θεμελιωθεί επάνω σε ναό του Λυκείου Απόλλωνα.

Ακόμα, (κατά την παράδοση) χτίστηκε στη θέση παλαιότερης εκκλησίας, που είχε ανεγείρει η βυζαντινή αυτοκράτειρα Ειρήνη η Αθηναία (780-802). Πάντως ήταν Καθολικό γυναικείου μοναστηρίου, το οποίο στη Φραγκοκρατία (1204) κατέλαβαν ρωμαιοκαθολικοί Βενεδικτινοί μοναχοί, που το κράτησαν ως το 1669, οπότε έγινε πάλι Ορθόδοξο, ανδρικό τώρα, μοναστήρι. Το 1701 τα κελιά κατέπεσαν από σεισμό αλλά ξαναχτίστηκαν. Το 1778 ο Χατζή Χασεκής κατεδάφισε πολλά διαμερίσματα του και χρησιμοποίησε τα υλικά για την ύψωση του τείχους της πόλης. Έκτοτε το μοναστήρι έγινε Μετόχι της Μονής Καισαριανής. Από τα πολεμικά

γεγονότα της Επανάστασης, και ιδίως από τους βομβαρδισμούς των πολιορκημένων το 1821 στην "Ακρόπολη Τούρκων, η εκκλησία υπέστη τεράστιες φθορές, ο τρούλος και η βορειοανατολική πλευρά είχαν σχεδόν μισογκρεμιστεί, και όπως σημειώνει ο Κώστας Μπίρης, «διατηρούντο εν τούτοις εις καλήν κατάστασιν το υπόλοιπον κτίριον και, εις το εσωτερικόν του, το μεσαιωνικόν τέμπλον, τοιχογραφίαι και επιγραφαί». Τον Μάρτιο του 1847, μετά από αίτημα της ρωσικής πρεσβείας, η εκκλησία παραχωρήθηκε στη ρωσική παροικία των Αθηνών, η οποία, χάρη στον ζήλο και στις ενέργειες του ρώσου αρχιμανδρίτη και καθηγητή της Ακαδημίας του Κιέβου Αντωνίνου, δεν κατεδαφίστηκε, όπως πρότειναν μερικοί, αλλά αναστηλώθηκε. Το έργο του σχεδιασμού της αναστήλωσης είχαν ο απεσταλμένος του Τσάρου Νικολάου Α' ρώσος αρχιτέκτονας Ιβάν Στρομ, ο έλληνας Τηλέμαχος Βλασσόπουλος και ο γάλλος Φρανσουά Μπουλανζέ. Οι εργασίες άρχισαν τον Δεκέμβριο του 1850 και συνεχίστηκαν ως τον Απρίλιο του 1851, για να συνεχιστούν, μετά από μία διακοπή έντεκα μηνών για τεχνικούς λόγους, τον Μάρτιο του 1852 και να ολοκληρωθούν στα τέλη του 1855. Το μνημείο αποκαταστάθηκε στην παλιά του μορφή, υπέστη όμως κάποιες μικρές αλλοιώσεις. "Επίσης αντικαταστάθηκε το παλαιό λίθινο τέμπλο με νέο πολύ υψηλό και υψώθηκε το βυζαντινής μορφής καμπαναριό, που και αυτό περιτρέπει, νεότερη φυσικά, κουφική ζωφόρος, απομίμηση εκείνης της εκκλησίας. Η όλη δαπάνη, που την κάλυψε η Ρωσία, υπολογίζεται ότι ανήλθε στο ποσόν των 14.995 δραχμών της εποχής εκείνης. Στη διάρκεια των εργασιών επισκευής, όπως γράφει αναλυτικά ο αρχιμ. Αντωνίνος, ανακαλύφθηκε κάτω από το δάπεδο της εκκλησίας και σε βάθος πέντε μέτρων καλυμμένη δεξαμενή, ενταγμένη στο περίφημο αρχαίο Πεισιστράτειο υδραγωγείο, από την οποία έπαιρνε νερό το Λουτρό της οδού Ναυάρχου Νικόδημου. Επειδή από τον παλαιό τοιχογραφικό διάκοσμο, που σωζόταν πλήρης ως την "Επανάσταση του 1821, δεν απέμειναν σημαντικά πράγματα, τη νέα αγιογράφηση έκανε ο γιος του γερμανού φιλέλληνα Θείρσιου, Λούντβιχ Τις (1825-1909). Από τις τοιχογραφίες σημειώνουμε εκείνη του Αποστόλου Παύλου, στον οποίο ο άπειρος ορθόδοξης τέχνης ζωγράφος έδωσε τα χαρακτηριστικά του βασιλιά Όθωνα! Τα εγκαίνια έγιναν το 1855 και η εκκλησία καθιερώθηκε στο όνομα της Αγίας Τριάδας. Οι Ιερές Ακολουθίες τελούνται στα ελληνικά και ρωσικά. Από τα κειμήλια της εκκλησίας επισημαίνουμε τη φορητή εικόνα του Αγίου Νικολάου, αφιέρωμα της βασίλισσας Όλγας, και άλλες που έφεραν Ρώσοι μετά την Επανάσταση του 1917, ιερά άμφια κ.λπ. Όταν πριν από μερικά χρόνια γινόταν εκσκαφή των θεμελίων του μεγάρου Μποδοσάκη (Αμαλίας 20), βρέθηκε το νεκροταφείο του μοναστηρίου. Το 1960 απαλλοτριώθηκε το οικόπεδο του κατεδαφισθέντος μεγάρου Κ. Σταθάτου (Αμαλίας 22) και διαμορφώθηκε σε μικρή πλατεία, και έτσι η εκκλησία ανέπνευσε κάπως από τις γύρω οικοδομές και αναδείχθηκε.

Αρχιτεκτονική ανάλυση

Ανήκει στον λεγόμενο οκταγωνικό τύπο του βυζαντινού ρυθμού, δηλαδή ο πολύ μεγάλος τρούλος του, που καλύπτει ολόκληρο το κέντρο του ναού, δεν στηρίζεται σε τέσσερις κίονες αλλά σε οκτώ πεσσούς (τετράγωνους κτιστούς στύλους), που σχεδόν τον χωρίζουν σε μικρά διαμερίσματα. Πρόκειται για ένα βαρύ και επιβλητικό οικοδόμημα. Οι εξωτερικοί τοίχοι είναι κτισμένοι με ορθογώνιους λείους πώρινους λίθους, ενώ οι οριζόντιοι και οι κατακόρυφοι αρμοί είναι με λεπτά τούβλα σε διπλές σειρές (πλινθοπερίβλητο η πλινθοπερίκλειστο σύστημα).

Στη βόρεια και τη δυτική πλευρά υπάρχει ζωφόρος με κουφικές διακοσμήσεις, δηλαδή με εγχάρακτες διακοσμήσεις που μιμούνται γράμματα του παλαιοαραβικού αλφαβήτου (που ονομάστηκε κουφικό από την πόλη Κουφά της Αιγύπτου, όπου αναπτύχθηκε τον 7ο αι. μ.Χ.). Η ζωφόρος αυτή πλαισιώνεται με οδοντωτές ταινίες. Στην ανατολική πλευρά σχηματίζονται τρεις αψίδες, που εξωτερικά είναι τρίπλευρες και εσωτερικά ημικυκλικές. Η εκκλησία φωτίζεται και από μεγάλα και άλλα μικρότερα αψιδωτά δίλοβα και μονόλοβα παράθυρα, που υπάρχουν σε δύο επίπεδα (ορόφους) στη βόρεια και νότια πλευρά και στις αψίδες του Ιερού Βήματος.

Στη δυτική πλευρά υπάρχουν τρεις ορθογώνιες θύρες με μαρμάρινα πλαίσια και αψίδα με τούβλα. Από δύο ανάλογες θύρες υπάρχουν στη βόρεια και τη νότια πλευρά. Εσωτερικά το Ιερό Βήμα, που επικοινωνεί με την Πρόθεση και το Διακονικό με ψηλές και λεπτές αψίδες, χωρίζεται

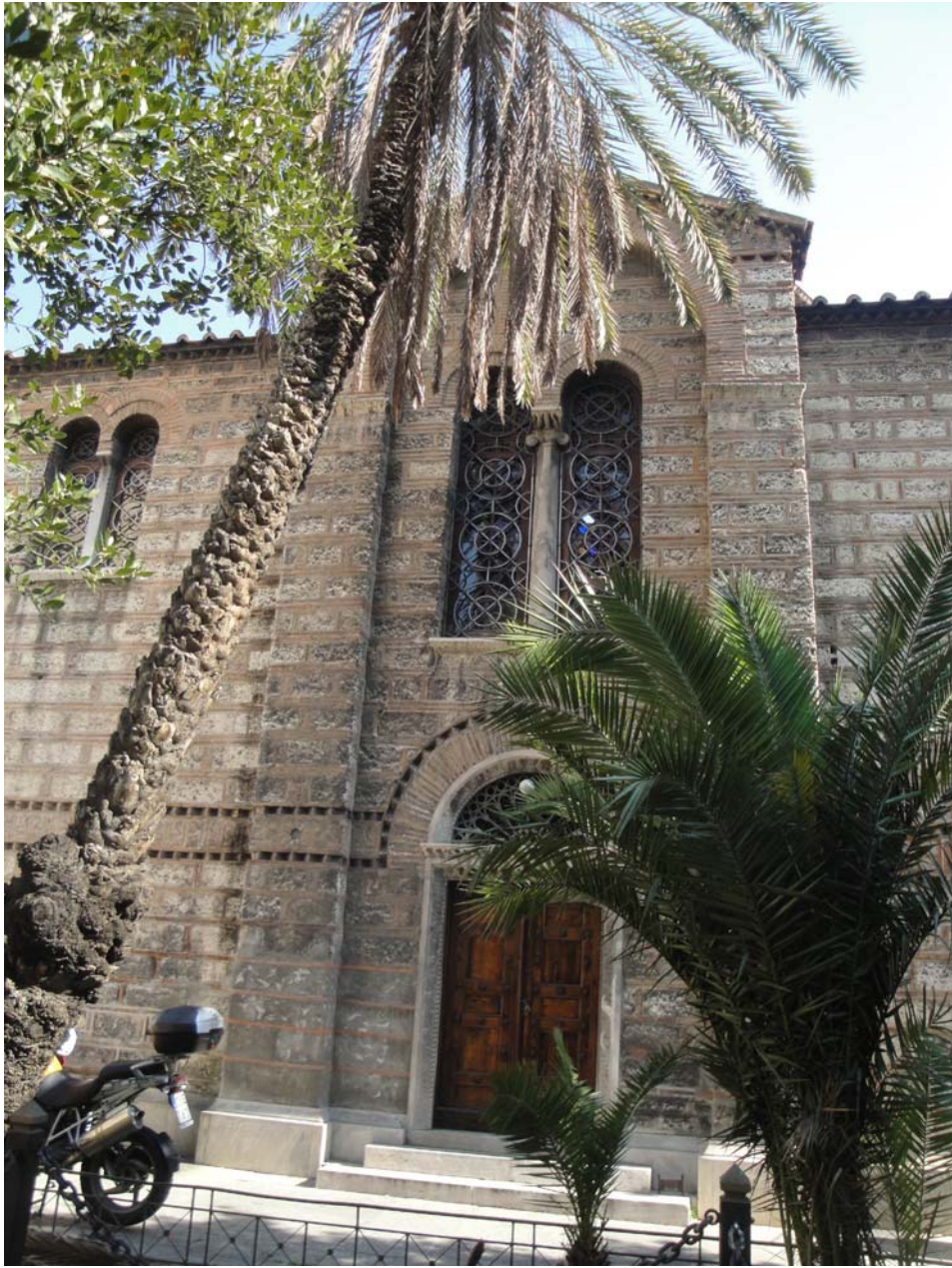
από τον κυρίως Ναό με υψηλό, κατά τα ρωσικά πρότυπα, τέμπλο. Έχουν επίσης διαμορφωθεί δύο παρεκκλήσια, αριστερά του Αγίου Νικόδημου, του Νυκτερινού μαθητή του Κυρίου (εορτάζει την Κυριακή των Μυροφόρων) και δεξιά του Αγίου Νικολάου, επισκόπου Μύρων της Λυκίας. Στη βόρεια, τη δυτική και νότια πλευρά υπάρχει υπερώο.



ΕΙΚ.137: Δυτική όψη ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.138,139: Νότια/Ανατολική όψη ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.140: Βόρεια όψη ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



ΕΙΚ.141,142: Δυτική, Βορειοανατολική όψη
καμπαναριού του ναού, (Πηγή: Α. Γκιοβάσο)



4. Πρόταση πολιτιστικής διαδρομής

Μελετώντας την περιοχή της Πλάκας αρχικά συλλέχθηκαν διάφοροι χάρτες της περιοχής με κύρια πηγή το διαδίκτυο. Στους χάρτες αυτούς επισημάνθηκε η θέση των εκκλησιών στις οποίες θα επικεντρωθεί η μελέτη. Οι χάρτες που βρέθηκαν προέρχονται από την σύγχρονη εποχή.

Στόχος είναι η ανάδειξη και ευαισθητοποίηση των ανθρώπων υπέρ της πολιτιστικής κληρονομιάς και ειδικότερα των Βυζαντινών Μνημείων (Βυζαντινές Εκκλησίες της Πλάκας), ώστε οι άνθρωποι κατέχοντας την απαιτούμενη γνώση να τη διαφυλάξουν.

Οι εκκλησίες, στην περιοχή της Πλάκας, που επιλέχθηκαν και στις οποίες επικεντρώνεται η μελέτη είναι οι εξής :

- Αγία Αικατερίνη
- Μεταμόρφωση του Σωτήρος
- Άγιος Νικόλαος Ραγκαβάς
- Άγιος Ιωάννης Θεολόγος
- Άγιος Ελευθέριος
- Παναγία Παντάνασσα
- Καπνικαρέα
- Άγιοι Απόστολοι του Σολάκη
- Μεταμόρφωση του Σωτήρος
- Άγιοι Ασωμάτοι στο Θησείο
- Αγία Τριάδα (Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία)

Οι εκκλησίες αυτές είναι βυζαντινές και τοποθετούνται χρονολογικά στο χρονικό διάστημα του 10^{ου}-12^{ου} αιώνα. Αποτελούν χαρακτηριστικά βυζαντινά μνημεία της πολιτιστικής κληρονομιάς της Αθήνας.

Για την ενίσχυση της αντιληπτικής δομής του συνόλου των αξιόλογων αυτών ναών μελετηθήκαν οι πιθανές διαδρομές προσπέλασης της περιοχής μελέτης περπατώντας. Η μελέτη επικεντρώνεται στην διέλευση από την περιοχή περπατώντας και όχι με άλλα μέσα καθώς αυτό είναι δύσκολο, αφού το έδαφος δεν είναι επίπεδο και παρουσιάζει ανωμαλίες. Η προτεινόμενη διαδρομή επιτρέπει την προσπέλαση από όλες τις εκκλησίες ενδιαφέροντος και ταυτόχρονα την προσπέλαση από τις πλατείες της περιοχής, σημεία αναφοράς είναι οι εκκλησίες που συναντάμε.

Διαδρομές προσπέλασης της περιοχή της Πλάκας

Διαδρομή προτεινόμενη

Σημείο έναρξης διαδρομής : Μετρό Ακρόπολη

1^η επιμέρους διαδρομή (χάρτης 2: κόκκινη διαδρομή)

Μακρυγιάννη

Διονύσου Αρεοπαγίτου

Φρυνίχου

Λυσικράτους (Πλατεία Λυσικράτους)

Αδριανού (Αγία Αικατερίνη)

Πλατεία Φιλόμουσου Εταιρείας

Κυδαθηναίων (Μεταμόρφωση του Σωτήρος – Κοττάκη)

Νίκης

Φιλελλήνων (Ρώσικη Εκκλησία)

2^η επιμέρους διαδρομή (χάρτης 2: πράσινη διαδρομή)

Πλατεία Μάνου Ράλλου

Νικόδημου

Κέκροπος

Αδριανού

Τρίποδων (Άγιος Νικόλαος)

Επιχάρμου

Πρυτανείου (Μετόχι Πανάγιου Τάφου)

Θεωρίας (Μεταμόρφωση του Σωτήρος στη Πλάκα)

Διόσκουρων (Άγιοι Απόστολου του Σολάκη)

Ποικίλης

Βρυσσακίου

Αδριανού

Πλατεία Αγίων Ασωμάτων (Άγιοι Ασώματοι)

3^η επιμέρους διαδρομή (χάρτης 2: μπλε διαδρομή)

Ερμού

Πλατεία Μοναστηράκι (Παναγία Παντάνασσα)

Καπνικαρέας (Καπνικαρέα)

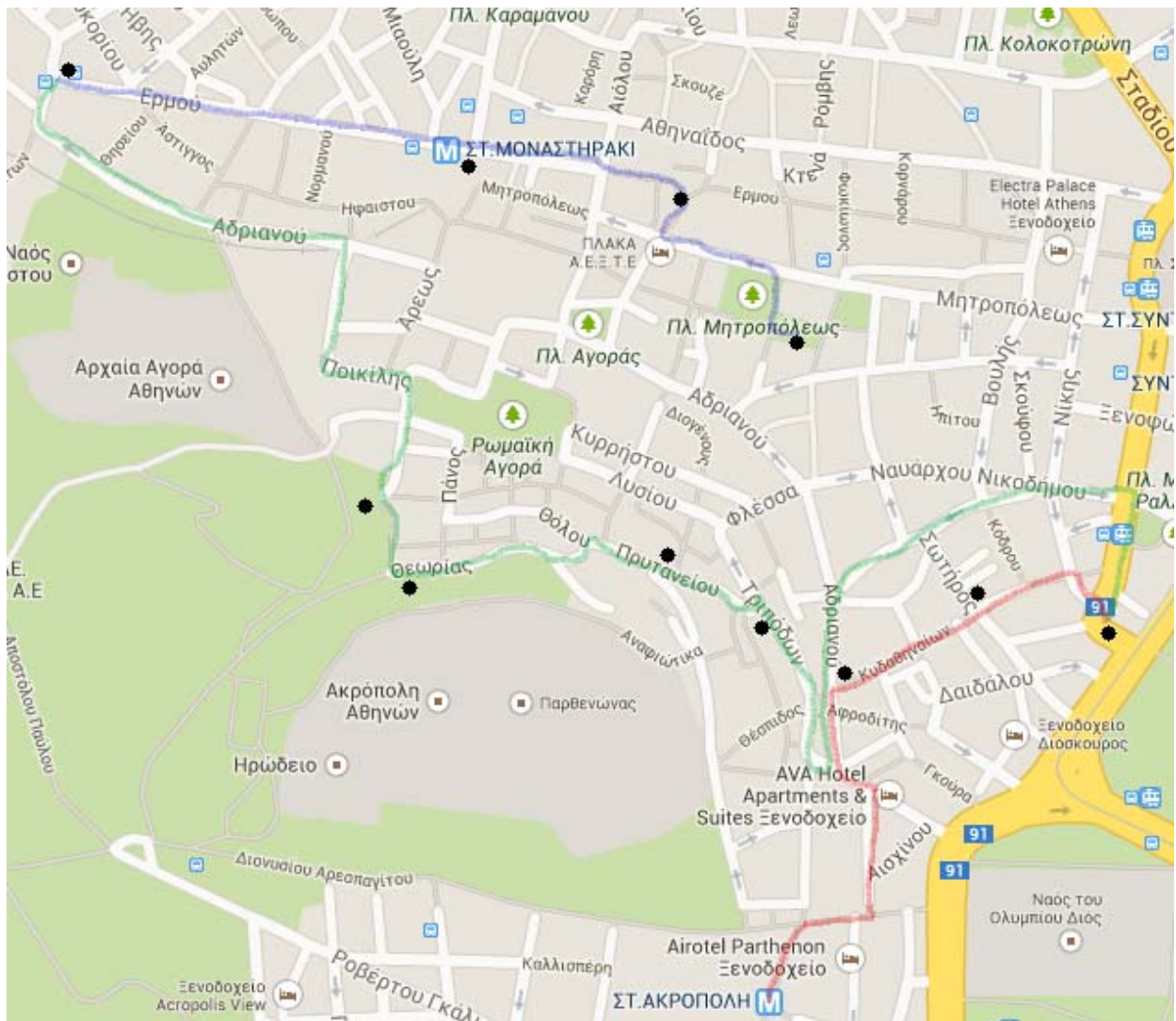
Μητροπόλεως

Πλατεία Μητροπόλεως (Άγιος Ελευθέριος)

Πέρασ Διαδρομής : Άγιος Ελευθέριος

.....

Η διαδρομή αυτή είναι πολύ μεγάλη για να την διασχίσει κάποιος περπατώντας. Για το λόγο αυτό χωρίστηκε σε τρεις επιμέρους διαδρομές αυτές που αναφέρονται παραπάνω. Στον χάρτη1 τα μαύρα σημεία συμβολίζουν την τοποθεσία των εκκλησιών.



Χάρτης 1 : Επιμέρους διαδρομές

Η Πλάκα είναι γεγονός ότι αποτελεί το ιστορικό κέντρο της Αθήνας, λόγω της πλούσιας πολιτιστικής κληρονομιάς της. Από την ανάλυση που έγινε πιο πάνω, η περιοχή μελέτης «φέρει» σημαντικό κομμάτι από την βυζαντινή περίοδο, γεγονός που αποδεικνύεται και από τις σωζόμενες βυζαντινές εκκλησίες.

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Η Βυζαντινή υπήρξε ένα πολυεθνικό κράτος με κρατική οργάνωση βασισμένη στην ρωμαϊκή κληρονομιά, με παιδιά και πολιτισμό θεμελιωμένα στην αρχαιοελληνική παράδοση και με κυρίαρχη θρησκεία τον Χριστιανισμό.

ΜΕΒΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Ο 10^{ος}-12^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται από πνευματική και καλλιτεχνική ακμή, της οποίας η έντονη ακτινοβολία έχει καθοριστική πολιτική και πολιτιστική επίδραση στον τότε γνωστό κόσμο και ιδιαίτερα στους βαλκανικούς λαούς.

Η ΑΘΗΝΑ ΣΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ

Η Αθήνα είναι την εποχή αυτή μια τυπική μεσοβυζαντινή πόλη. Η μεγάλη έκταση της πόλεως αποτελεί ένδειξη ότι σημειώθηκε δημογραφική ανάπτυξη και η ανέγερση εκκλησιών στην πόλη και στην περιφέρεια κατά τον 12^ο αιώνα είναι μια ένδειξη οικονομικής άνεσης.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΝΑΟΔΟΜΙΑ

Μετά την ίδρυση του Βυζαντινού κράτους αναπτύχθηκε ο ονομαζόμενος Βυζαντινός αρχιτεκτονικός ρυθμός (τεσσάρων πεσσών (τετραγωνικών στύλων) εφαρμογής του τρούλου, του ημισφαιρικού δηλαδή θόλου, ο οποίος επιστεγάζει το κέντρο της Βασιλικής) αργότερα όμως και το σχήμα αυτό με την πάροδο των χρόνων υπέστη αρκετές τροποποιήσεις αναλόγως των αναγκών και νέων συνθηκών, τον 9ο και 10ο αιώνα προσέλαβε αυτήν την τυπική μορφή της καλούμενης σταυροστεγούς (σταυροειδής) εκκλησίας.

Η ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ (ΜΕΣΑ 9^{ΟΥ}-1204)

Ο αρχιτεκτονικός τύπος που θα κυριαρχήσει στην μεσοβυζαντινή εποχή είναι ο σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο ναός. Το υλικό που χρησιμοποιείται για κτίσιμο διαφέρει από περιοχή σε περιοχή και εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το τι διαθέτει κάθε τόπος.

ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ ΕΓΓΕΓΡΑΜΕΝΟΙ ΝΑΟΙ

Ο τύπος διαμορφώνεται πλήρως την εποχή της μακεδονικής δυναστείας και θα επικρατήσει με διάφορες παραλλαγές σ' ολόκληρη την αυτοκρατορία και στους λαούς που επηρεάζονται απ' αυτήν.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΚΑΙ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΗΝ «ΣΧΟΛΗ» ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Κυριαρχούν ναοί μικρών διαστάσεων, που ανήκουν συνήθως στον τύπο του απλού τετρακίονιου, παραλλαγή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού. Εξωτερικά είναι κτισμένοι κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας χαρακτηριστικό επίσης των ναών της Αθήνας είναι ο οκτάπλευρος τρούλος που ονομάζεται "αθηναϊκός".

ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ

Η ναοί που βρέθηκαν στην περιοχή μελέτης είναι αντιπροσωπευτικοί της μεσοβυζαντινής ναοδομίας ακολουθώντας τα στοιχεία της Ελλαδικής «σχολής».

ΠΡΟΤΑΣΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΔΙΑΔΡΟΜΗΣ

Αποτελεί μια πλήρη, κατατοπιστική και ευχάριστη διαδρομή για όσους θελήσουν να επισκεφτούν τους ναούς μελέτης και στην πορεία να γνωρίσουν και άλλα μνημεία της περιοχής μελέτης.

ΣΥΝΟΨΗ

Ξεκινώντας την μελέτη της πτυχιακής μου εργασίας, έθεσα ως στόχο την καταγραφή των βυζαντινών εκκλησιών στην περιοχή της Πλάκας στην Αθήνα ως απώτερο στόχο την εξοικείωση με τη μεθοδολογία αναγνώρισης, ανάλυσης και περιγραφής των αρχιτεκτονικών γνωρισμάτων των υφιστάμενων μεσοβυζαντινών ναών.

Φτάνοντας στο τέλος, και συνοψίζοντας τα αποτελέσματα της μελέτης, φαίνεται ότι η πολιτιστική κληρονομιά αποτελεί «πηγή πλούτου» για διάφορους τομείς (οικονομία, παιδιά, θρησκεία, τουρισμός κ.α.) για αυτό οφείλουμε να φροντίζουμε για την διατήρησή τους και προβολή τους τόσο στην Ελλάδα όσο και ανά τον κόσμο, γιατί αποτελεί εικόνα του παρελθόντος.

ΕΙΔΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την μελέτη αυτή εξάγεται το συμπέρασμα ότι: στην περιοχή μελέτης, υπάρχει ένα ικανοποιητικός αριθμός σωζόμενων βυζαντινών ναών, όπου η καλή υφιστάμενη κατάσταση τους, μας επιτρέπει να αναλύσουμε τα χαρακτηριστικά της βυζαντινής ναοδομίας.

Η επιλογή τρόπου προσέγγισης της μελέτης αυτής σε συνδυασμό με την περιοχή, δίνει τις κατάλληλες συνθήκες για την προβολή των ναών αυτών.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα γενικά συμπεράσματα που προκύπτουν είναι ότι στα παραπάνω κεφάλαια μελετήθηκαν τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά της μεσοβυζαντινής ναοδομίας στην περιοχή της Πλάκας στην Αθήνα. Η Πλάκα επιλέχθηκε ως περιοχή μελέτης λόγω του ιστορικού και πολιτισμικού ενδιαφέροντος που παρουσιάζει. Είναι μια περιοχή που κυριαρχείται από μνημεία της κλασικής εποχής καθώς και από τον συμβολισμό του Παρθενώνα. Κομμάτι του ελληνικού πολιτισμού αποτελεί και η Βυζαντινή εποχή που στο πέραςμα της μας έχει αφήσει αξιόλογα μνημεία εκπαιδευτικής σημασίας για την μελέτη της ναοδομίας, καθώς ο κάθε ένας από αυτούς τους σωζόμενους ναούς παρουσιάζει ολοκληρωμένη εικόνα όσων αφορά κατασκευαστικά χαρακτηριστικά της Μεσοβυζαντινής περιόδου.

Μελετώντας την βυζαντινή ναοδομία στην περιοχή της Πλάκας, παρατηρούμε ότι οι ναοί που έχουν απομείνει από την περίοδο εκείνη είναι κατά βάση ναοί μικρών διατάσεων. Ανήκουν στους σταυροειδής εγγεγραμμένους ναούς ακολουθώντας τις παραλλαγές του ρυθμού αυτού (απλός τετρακίονιος, απλός δικίονιος, σύνθετος τετρακίονιος κ.α.). Εξωτερικά ακολουθούν δόμηση με πλινθοπερίκλειστο σύστημα, δηλαδή ζώνες ισοδύναμων λίθων που περιβάλλονται από πλίνθους και διακοσμούνται με κουφικά και οδοντωτές ταινίες. Επίσης η δόμηση της τοιχοποιίας πολλές φορές γίνεται με υλικά άλλων κατασκευασμένων ναών η αρχαίων μνημείων της περιοχής. Αναπόσπαστο στοιχείο των ναών αυτών αποτελεί ο ονομαζόμενος Αθηναϊκός τρούλος (οκτάπλευρος με μονόλοβα ανοίγματα στην κάθε του πλευρά και μαρμάρινους κιονίσκους στις γωνίες του) όπου η ύπαρξη του τρούλου αυτού παρατηρείται σε όλους τους ναούς μελέτης της παρούσας πτυχιακής. Τα ανοίγματα των ναών είναι τοξωτά, τα ανοίγματα των παραθύρων είναι κατά κύριο λόγο μονόλοβα, δίλοβα και σε σπανιότερες περιπτώσεις συναντάμε τρίλοβα παράθυρα (κυρίως στις κόγχες του ιερού).

Σύμφωνα με τον Μπούρα²⁶ όλες οι μεσοβυζαντινές εκκλησίες είχαν μεγάλη σημασία για τους μεσοβυζαντινούς Έλληνες, γιατί στέγαζαν τα πιο σπουδαία γεγονότα της καθημερινής τους ζωής, τη βάπτιση, τους αρραβώνες, τους γάμους, τις κηδείες και ενίοτε τη θέση ταφής των μελών της κοινότητας και των ιδίων. Μαρτυρείται ακόμα ότι σε εκκλησίες γίνονται συνεδριάσεις για τη λήψη συλλογικών αποφάσεων και ότι ήταν χώρος ασύλου για τους διωκόμενους.

Οι εκκλησίες αυτές εξακολουθούν και σήμερα να στεγάζουν τα πιο σπουδαία γεγονότα της καθημερινής μας ζωής. Δεν παύουν ν' αποτελούν σημείο αναφοράς και προσανατολισμού στην καθημερινότητα μας. Τα Μεσοβυζαντινά αυτά μνημεία δεν παύουν να αποτελούν πόλο έλξης για τους τουρίστες που επισκέπτονται την Αθήνα και να αποτελούν μεγάλη τουριστική σημασία για την περιοχή μελέτης μας.

Στην ευρύτερη περιοχή της Αττικής παρατηρείτε τόσο ο αρχιτεκτονικός τύπος του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο σε παραλλαγές όσο και άλλους τύπους όπως μονόχωροι δρομικοί ναοί καθώς ήταν πολύ διαδεδομένη και η μοναστική αρχιτεκτονική η πιο σημαντική από άποψη μελέτης είναι η μονή Δαφνίου. Όσο αφορά τις παραθαλάσσιες περιοχές της Αττικής είχαν επίδραση της νησιωτικής βυζαντινής αρχιτεκτονικής, εντονότερα η επιρροή αυτή παρουσιάζεται κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Οι μελέτες αυτού του τύπου και σε μεγαλύτερη έκταση μπορεί προωθήσουν την πολιτιστική κληρονομιά και η περιοχή της Πλάκας με τον Ιερό βράχο της Ακρόπολης, τα βυζαντινά μνημεία και όλα τα άλλα αξιοθέατα πρέπει να συνεχίσει να αποτελεί σύμβολο του ελληνικού πολιτισμού και ταυτόχρονα πόλο έλξης για τις άλλες χώρες.

²⁶ Χ. Μπούρας, Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, εκδ. Μέλισσα 2001,σελ.87

Αντηρίδες: ξύλινα ή λίθινα εξωτερικά στηρίγματα τοίχου ή κτηρίου.

Απλός δικιόνιος: τύπος σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού και απλοποιημένη μορφή του τετρακιόνιου, όπου ο τρούλος στα δυτικά στηρίζεται σε δύο κίονες, ενώ στα ανατολικά ακουμπά στους πεσσούς του ιερού. Ο τύπος αυτός ήταν συνηθισμένος στον ελλαδικό χώρο.

Απλός τετρακιόνιος: τύπος σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, όπου ο τρούλος στηρίζεται σε τέσσερις κίονες και το ιερό καταλαμβάνει ολόκληρο το ανατολικό τμήμα του σταυρικού τετραγώνου. Ο τύπος αυτός ήταν συνηθισμένος στον ελλαδικό χώρο.

Αργολιθοδομή: τοιχοποιία από ακατέργαστους (αργούς) λίθους, ακανόνιστα τοποθετημένους με κονίαμα και μικρότερες πέτρες ή βήσαλα στους αρμούς.

Αψίδα: γενικά, καμπύλη ή τοξοειδής απόληξη ή διαμόρφωση τοίχου. Επίσης, τοξοειδής κατασκευή μνημειακού ή μη χαρακτήρα. Στη βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, αψίδα ονομάζεται η κόγχη του Ιερού Βήματος, η κάτοψη της οποίας μπορεί να είναι ημικυκλική, πεταλόμορφη, ορθογώνια ή και πολυγωνική εξωτερικά. Η αψίδα συνήθως προεξέχει στο ανατολικό άκρο του ναού. Στο εσωτερικό χωρίζεται από τον κυρίως ναό με το τέμπλο. Αψίδες που εξέχουν ανατολικά του ναού μπορούσαν να έχουν και τα διαμερίσματα εκατέρωθεν του Ιερού (παραβήματα), συνήθως μικρότερες από την κεντρική αψίδα.

Αψιδώμα: καμπύλο ή τοξωτό κατασκεύασμα. Στη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή ναοδομία τα αψιδώματα, συνήθως τυφλά (αβαθή και με επίπεδη πλάτη), κοσμούσαν συχνά την εξωτερική όψη των τοίχων και των αψίδων των ναών, δίνοντάς της ποικιλία και πλαστικότητα.

Βασιλική: σημαντικός τύπος δημόσιου κτηρίου της ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής που χρησίμευε ως δικαστική αίθουσα και χώρος εμπορικών συναλλαγών και χρηματιστηριακών πράξεων ή απλώς ως τόπος δημόσιων συγκεντρώσεων και ακροάσεων. Στα χριστιανικά χρόνια χρησιμοποιήθηκε ως τόπος λατρείας και μετεξελίχθηκε σε ναό, ο δε τύπος των ναών που ονομάζονται βασιλικές είναι λιτές δρομικές, δηλαδή επιμήκεις, δομές. Πρόκειται για μια ορθογώνια στην κάτοψη αίθουσα που χωρίζεται με κιονοστοιχίες σε τρία ή περισσότερα κλίτη. Ο αρχιτεκτονικός τύπος της βασιλικής χρησιμοποιήθηκε από τους χριστιανούς ήδη από τον 4ο αιώνα για τους χώρους λατρείας τους. Το ανατολικό τμήμα καταλήγει σε ημικυλινδρική κόγχη, την αψίδα, που προορίζεται για τον κλήρο, ενώ στα δυτικά υπάρχει ο νάρθηκας για τους κατηχούμενους.

Βαθμιδωτό κόσμημα: κεραμοπλαστικό κόσμημα που αποτελείται από δύο παράλληλες σειρές τούβλων που συνδέονται με ένα άλλο, μικρό, τοποθετημένο κάθετα ώστε να σχηματίζεται μια σειρά από βαθμίδες.

Γυναικωνίτης: τμήμα του ναού στο υπερώο, που προοριζόταν για τις γυναίκες.

Γωνιακά διαμερίσματα: στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς, πρόκειται για τα μικρά διαμερίσματα που διαμορφώνονται στα κενά εκατέρωθεν των κεραιών του σταυρού, έτσι ώστε ο σταυρικός πυρήνας του ναού να εγγράφεται σε τετράγωνο. Καλύπτονταν με φουρνικά ή με σταυροθόλια.

Δίστυλος: τύπος σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, όπου ο τρούλος στα δυτικά στηρίζεται σε δύο ελεύθερα στηρίγματα, ενώ στα ανατολικά ακουμπά στους πεσσούς του ιερού. Ο τύπος αυτός ήταν συνηθισμένος στον ελλαδικό χώρο.

Εγγεγραμμένος σταυροειδής ναός: τύπος ναού στον οποίο το εσωτερικό διατάσσεται σε τέσσερις καμάρες που σχηματίζουν σταυρό· το κεντρικό σημείο όπου συγκλίνουν οι καμάρες (κεραίες του σταυρού) στεγάζεται με τρούλο. Ο σταυρός εγγράφεται στην τετράγωνη κάτοψη του οικοδομήματος με τη βοήθεια 4 γωνιακών διαμερισμάτων. Ανάλογα με τον αριθμό των στηριγμάτων του τρούλου (κίωνων και πεσσών) χαρακτηρίζεται δικιόνιος (ή δίστυλος), τετρακιόνιος (τετράστυλος) ή οκτάστυλος.

Επιστύλιο: το ευθύγραμμο οριζόντιο αρχιτεκτονικό μέλος ενός ναού, που βρίσκεται αμέσως πάνω από τους κίονες των εσωτερικών του κιονοστοιχιών.

Ημισύνθετος τετρακίονιος: τύπος σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, όπου το ιερό καταλαμβάνει ένα μέρος του ανατολικού τμήματος του σταυρικού τετραγώνου.

Θωράκια: οι μαρμάρινες πλάκες που κλείνουν τα ανοίγματα στο κάτω μέρος του τέμπλου και ανάμεσα στους κίονες των πλάγιων κλιτών σε ένα βυζαντινό ναό.

Ιερό: ο χώρος στην ανατολική πλευρά της εκκλησίας, που περιλάμβανε την αψίδα, την πρόθεση και το διακονικό και προοριζόταν για τον κλήρο.

Καμάρα: θολωτή κατασκευή ημικυκλικής διατομής. Χρησιμοποιείται συχνά ως είδος απλής στέγης με ημικυλινδρικό θόλο.

Καμαροσκέπαστος ναός: ναός στεγασμένος με απλό ημικυλινδρικό θόλο (καμάρα).

Κίονας: κατακόρυφο στήριγμα κυκλικής διατομής που αποτελείται κατά κανόνα από τρία μέρη: βάση, κορμό και κιονόκρανο. Υποβαστάζει το θριγκό ενός οικοδομήματος. Ο δωρικός κίονας δεν έχει βάση, σε αντίθεση με τον ιωνικό και τον κορινθιακό.

Κιονόκρανο: το επιστέφον στοιχείο ενός κίονα, που αποτελεί τη μετάβαση μεταξύ του κατακόρυφου στηρίγματος και του οριζώντιου στοιχείου του επιστυλίου. Κατά την Αρχαιότητα η διακόσμηση του κιονόκρανου αποτελεί το χαρακτηριστικό γνώρισμα κάθε ρυθμού. Το δωρικό κιονόκρανο φέρει άβακα και εχίνο, το ιωνικό επιπλέον έλικες και προσκεφάλαιο, ενώ το κορινθιακό φέρει άβακα και κάλαθο με φύλλα ακάνθου.

Κλίτος: επιμήκης χώρος στο εσωτερικό κτηρίου ή ναού που δημιουργείται από την ύπαρξη κιονοστοιχίας.

Κόγχη: ημικυκλικής κάτοψης εσοχή στην επιφάνεια του τοίχου. Κόγχη ονομάζεται επίσης η αψιδωτή απόληξη μιας πλευράς ορθογώνιου χώρου.

Κοσμήτης: (συχνά και γείσο) αρχιτεκτονικό διακοσμητικό στοιχείο που προεξέχει από τον τοίχο. Χρησιμοποιείται σε εσωτερικούς και εξωτερικούς τοίχους εκκλησιών για να τονίσει το σημείο μετάβασης από τους κάθετους τοίχους στις θολωτές κατασκευές. Συχνά είναι μαρμάρινος και φέρει γραπτό ή γλυπτό διάκοσμο, με φυτικά ή γεωμετρικά θέματα.

Κουφικός ή ψευδοκουφικός διάκοσμος: διακοσμητικό θέμα που αποτελεί απομίμηση της παλιάς τετράγωνης αραβικής γραφής στην οποία γράφτηκε το Κοράνιο στην πόλη Κούφα του Ιράκ.

Μονόχωρος ναός: ναός ο οποίος αποτελείται από μία κύρια αίθουσα, η οποία στεγάζεται είτε με μία ξύλινη δίριχτη στέγη είτε με καμάρα (μονόχωρος καμαροσκέπαστος).

Νάρθηκας: ο προθάλαμος του ναού, η στενόμακρη δηλαδή αίθουσα που εκτείνεται κατά μήκος της δυτικής πλευράς της εκκλησίας.

Οδοντωτή ταινία: κόσμημα από πλίνθους τοποθετημένους έτσι ώστε να δημιουργούν μία ταινία που περιβάλλει συνήθως τα ανοίγματα των ναών, τα παράθυρα ή τα πάνω τμήματα των τοίχων.

Οκταγωνικός τύπος- Οκτάστυλος: αρχιτεκτονικός τύπος ναού, στον οποίο ο τρούλος στηρίζεται σε οκτώ στηρίγματα (δηλαδή σε τέσσερις κεντρικούς πεσσούς και τέσσερα ακόμη στηρίγματα ανάμεσα στους πεσσούς και το δυτικό και ανατολικό τοίχο) και έτσι στην κάτοψη σχηματίζεται οκτάγωνο που εγγράφεται στο κεντρικό τετράγωνο του κυρίως ναού. Οι ναοί αυτοί είναι μεγάλων διαστάσεων και ο τρούλος δεσπόζει καθώς καλύπτει σχεδόν όλο το κτήριο.

Ορθομαρμάρωση: η επένδυση των τοίχων ενός ναού με μαρμάρινες πλάκες.

Παραστάδα: επίμηκες αρχιτεκτονικό μέλος, εγκάρσια τοποθετημένο σε τοίχους, συνήθως για τη στήριξη γείσων ή αετωμάτων.

Πεσόκρανο: αρχιτεκτονικό μέλος που επιστέφει έναν πεσό κατά τον ίδιο τρόπο (και με τις ίδιες καλλιτεχνικές αρχές) που ένα κιονόκρανο επιστέφει τον κίονα.

Πεσός: Στύλος τετράγωνης ή ορθογώνιας διατομής που λειτουργεί ως στήριγμα. Ο πεσός είναι ελεύθερο αρχιτεκτονικό στοιχείο (μη εφραπτόμενο σε τοίχο) και συνήθως χτιστό.

Πεταλόμορφος: δομή, αψίδα ή κόγχη, ημικυκλικής έως υπερημικυκλικής μορφής που φθάνει και τα τρία τέταρτα του κύκλου.

Σταυροθόλιο: θόλος ο οποίος στέγαζε τετράγωνους ή ορθογώνιους χώρους και προέκυπτε από την αλληλοτομία δύο ημικυλινδρικών καμαρών ίσης διαμέτρου και ύψους. Οι τεμνόμενες καμάρες σχηματίζουν ένα σταυρό, ισόπλευρο όταν πρόκειται για τη στέγαση τετράγωνων χώρων.

Σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός: τύπος ναού στον οποίο η διάταξη των εσωτερικών χώρων και της στέγασης διαμορφώνουν το σχήμα του σταυρού. Ανάλογα με τον αριθμό των στηριγμάτων του τρούλου (κίωνων και πεσσών) χαρακτηρίζεται ως δικιόνιος ή δίστυλος, τετρακιόνιος και οκτάστυλος.

Σύνθετος τετρακιόνιος εγγεγραμμένος σταυροειδής: τύπος του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, όπου ο τρούλος στηρίζεται σε τέσσερις κίονες. Χαρακτηριστικό είναι ότι στον ορθογώνιο πυρήνα του κτίσματος, δηλαδή στον κυρίως ναό, προστίθεται ξεχωριστός τριμερής χώρος όπου διαμορφώνεται το τριμερές ιερό. Ο αρχιτεκτονικός αυτός τύπος χαρακτηρίζει τη σχολή της Κωνσταντινούπολης και ήταν ελάχιστα διαδεδομένος στον ελλαδικό χώρο.

Τεταρτοσφαίριο: το θολωτό επιστέγασμα μιας αψιδωτής κόγχης. Το όνομά του περιγράφει το σχήμα του, που είναι το μισό ενός ημισφαιρίου. Το τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Ιερού Βήματος ονομάζεται σπανιότερα και κόγχη.

Τόξο: ημικυκλική κατασκευή που καλύπτει ανοίγματα στην τοιχοποιία και είναι ικανή να φέρει το βάρος των υπερκείμενων όγκων και να μεταφέρει τις πιέσεις στα πλάγια. Συχνά έχει διακοσμητικό ρόλο.

Τοξοστοιχία: στην αρχιτεκτονική τόξο ονομάζεται το άνοιγμα που δημιουργείται μεταξύ δύο κίωνων ή πεσσών οι οποίοι γεφυρώνονται με μία ημικυκλική δομή. Οι σειρές από δύο ή περισσότερα τέτοια ανοίγματα ονομάζονται τοξοστοιχίες.

Τρίκλιτη βασιλική: δρομικός (επιμήκης) τύπος ναού που υποδιαιρείται εσωτερικά σε τρία κλίτη: το μεσαίο και δύο πλάγια. Συχνά το μεσαίο κλίτος φωτίζεται από έναν υπερυψωμένο φωταγωγό. Κατά την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο χαρακτηρίζεται από τις μεγάλες διαστάσεις του.

Τρούλος: χαρακτηριστικό στοιχείο στη βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Πρόκειται για ημισφαιρικό θόλο στη στέγη των ναών, δηλαδή για μια κυλινδρική κατασκευή με ανοίγματα (παράθυρα) στο τύμπανο και με θολωτή στέγαση. Ο τρούλος εμφανίζεται ήδη στα Πρώιμα Βυζαντινά χρόνια, επικρατεί κατά τους Μέσους χρόνους και διαδίδεται ευρύτερα στα Βαλκάνια και τη Ρωσία.

Τύμπανο τρούλου: τμήμα της στέγης ημικυκλικό ή πολυγωνικό, πάνω στο οποίο υψώνεται ημισφαιρικός θόλος.

Ψευδοκουφικά: κοσμήματα από πλίνθους με θέματα που μιμούνται την παλαιά τετράγωνη αραβική γραφή στην οποία πρωτογράφηκε το Κοράνιο στην πόλη Κούφα του Ιράκ, από όπου πήρε και το όνομά της.

- Αλεξάνδρου Θ. Φιλαδέλφεως, Μνημεία Αθηνών, εκδ. Ιστορίας και Τέχνης, Αθήνα 1994
- Ι. Τραυλός, Η πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών, Αθήνα 1960 (επανεκδοση 1993)
- Μοναστήρια και προσκυνήματα της Ελλάδας, Μονές της Αττικής και Εκκλησίες της Αθήνας, υπό την αιγίδα της Μ.Κ.Ο. <<ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ>> της ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ της ΕΛΛΑΔΟΣ
- Νικόλαος Γκιολές, Βυζαντινή ναοδομία (600-1204), εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992
- Νικ. Σ. Χαρκιολάκης, Οι εκκλησίες της Πλάκας, Επτά Ημέρες της Καθημερινής, σ.10-14, 23 Ιουνίου 1996
- Πουλημένος, Γρηγόριος (1997, ΕΜΠ), Η Ελληνική ναοδομία στην περίοδο του νεοκλασικισμού (1830-1912)-σελ 180-185
- Σταματίνα Στίνη, Διπλωματική εργασία ΕΜΠ, Μεθοδολογία οικειοποίησης του τόπου: Βυζαντινά μνημεία της Πλάκας, Αθήνα (Μάρτιος 2011)
- Χαράλαμπος Μπούρας, Βυζαντινή Αθήνα 10ος-12ος αι., εκδ. Μουσείο Μπενάκη, 6ο Παράρτημα, Αθήνα 2010
- Χαράλαμπος Μπούρας, Ιστορία της Αρχιτεκτονικής 2^{ος} τόμος, εκδ. ΜΕΛΙΣΣΑ
- Χαράλαμπος Μπούρας, *Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής*, τόμος Β', Αθήνα 1995, 229-261
- Χ. Μπούρας, Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, εκδ. Μέλισσα 2001
- Χαράλαμπος Μπούρας- Λασκαρίνα Μπούρας, Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12^ο αιώνα, ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΑΘΗΝΑ 2002
- Β'Επιστημονικό συμπόσιο νεοελληνικής εκκλησιαστικής τέχνης (Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 26-27 Νοεμβρίου 2010),σελ. (53,54,62-64), Πρακτικά, Εθνικό και Καποδιστριακό πανεπιστήμιο Αθηνών Θεολογική Σχολή- Τμήμα Θεολογίας, Αθήνα 2012
- Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, οικοδομικές επεμβάσεις στον ναό της Αγίας Αικατερίνης στην Πλάκα κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα,Ιωάννα Κράνη, Περίοδος Δ', Τόμος ΚΗ' (2007),σελ.(147-156), Αθήνα 2007
- Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Άγιος Νικόλαος Ραγκαβάς. Συμβολή στην ιστορία του μνημείου, Ελένη Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, Τόμος ΚΔ' (2003),σελ. 55-62, Αθήνα (2003)
- Δ' Τομέας τμήματος αρχιτέκτων της Πολυτεχνικής Σχολής του Α.Π.Θ. 10^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους, Θεσσαλονίκης, 2006

- <http://www.pemptousia.gr> (Πεμπτουσία)
- <http://www.eie.gr> (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών)
- <http://www.academia.edu/3544294/> (Academia.edu)
- <http://olympia.gr> (Olympia)
- <http://paysanias.blogspot.gr> (Ομάδα Πausανίας)
- <http://www.hellenichistory.gr/> (Ελληνική Ιστορία)
- <http://www.byzsym.org> (Βυζαντινά Σύμμεικτα, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών)
- www.athensinfoguide.com (Athens Info Guide)
- www.wikipedia.org (Wikipedia Εγκυκλοπαίδεια)
- www.mesogeia.net (Gate to Greece)